

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT
INSTITUTI

“FOLKLORSHUNOSLIKKA KIRISH”
fanidan
MA`RUZALAR MATNI

1-MODUL. “Mustaqillik va o‘zbek folklorshunosligi masalalari”

Tuzuvchi: fil.f.d.,prof.J.Eshonqulov

Toshkent-2018

1-MODUL. MUSTAQILLIK VA O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI MASALALARI

1- mavzu.MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI. FOLKLORNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

REJA:

- 1.Mustaqillik davrida folklor san’atining rivojlanishiga sabab bo’lgan asosiy omillar.**
- 2.Folklor milliy ma’naviyatimizning asoslaridan biri sifatdi.**
- 3. Mustaqillik davri o‘zbek folklorshunosligining o‘ziga xos xususiyatlari.**

Ma’naviyat kecha yoki bugun paydo bo’lib qolgan tushuncha emas, u asrlardan buyon xalqimiz bilan birga yashab, birga taraqqiy etib kelayotgan buyuk bir qadriyatdir. Inson dunyoga kelgan kunidan boshlab, to hayotining eng so‘nggi lahzasigacha o‘zi mansub xalqning qadriyatlari, an’analari ichida ulg‘ayadi, kamol topadi. Hatto o‘zini folklorga begona deb bilgan, bu atama ta’rifidan mutloqa yiroq bo’lgan kishi shu an’analar ichida ulg‘aygan, uning ongi, shurri shu qadim an’analari tas’sirida shakllangan bo’ladi.

Har bir sohaning o‘z tarixi bo’lganidan, folklorshunoslik borasidagi izlanishlarning ham o‘z ildizlari mavjud. Bu izlanishlar ildizi olis o‘tmishga borib taqaladi. Mahmud Koshg‘ariy zamonidan to bugungi kungacha xalq og‘zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan, yozilgan bo’lsa bularning bari o‘zek xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga o‘zining munosib ulushini qushgan.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishish ostonasida birinchi Prezidentimiz tomonida ko‘plab hayotbosh farmonlar bilan bir qatorda, o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va Navro‘z bayramini qayta tiklanishi xalqimizning ma’naviy hayotida katta iz qoldirdi. Shubhasiz, aytish mumkinki, bugun mamlakatimiz iqtisodiy, madaniy sohada nimaiki yutuqlarga, yuksalishlarga erishgan bo’lsa, ana shu sayi harakatlarning alohida o‘rni bor. Zero, til millat tafakkurining shakllantiruvchi bir mezondir. Til va tafakkur bir biriga bog‘liq jarayon. Millatning til ravnaqi shubhasiz uning badiiy asarlarida namoyon bo’ladi. Xalq og‘zaki ijodi ana shunday tafakkurni shakllantiruvchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

Folklor turli davrlarda turlicha o‘rganilgan, turlicha yondoshuvlar bo’lgan, biroq mustaqillikdan keyin u tom ma’noda yangicha mazmun va mohiyat kashf etdi.

«Alpomish» dostonining ming yilligi alqaro miqyosda keng nishonlandi, «O‘zbekiston xalq baxshisi» degan unvon joriy etildi. Bu esa milliy ma’naviyatimizning asoslaridan biri bo’lgan xalq ijodining yuksalishiga xizmat qildi.

«Alpomish» dostoni millatimizning o‘zligini namoyon etadigan, avlodlardan-avlodlarga o‘tib kelayotgan qahramonlik qo‘shig‘idir, –deb yozadi

birinchi Prezidentimiz Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'aniyat – yengilmas kuch» kitobida. – Agarki xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas doston bo'lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shoh bayti, desak, to'g'ri bo'ladi».¹ Bu nafaqt «Alpomish» dostoniga, balki, butun folklor asariga, milliy – ma'anaviyatimizga berilgan yuksak bahodir. Shuning ham mustaqillikka erishganimizdan keyin folklor milliy ma'anaviyatimizni shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida o'rganib kelinmoqda.

Mustaqillik davridan oldin folklor asarlari o'rganilmaganmi, nashr etilmaganmi degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. O'rganilgan, tadqiq etilgan va nashr ham etilgan. Biroq, bu nashrlar mukammal nashrlar emasdi. Ularda ko'plab qisqartirishlar, buzib talqin qilinishlarga yo'l qo'yilgandi. Birgina misol: „Rustamxon” dostonining fol'klor arxivida saqlanyotgan qo'lyozmasida Sultonxonning farzandli bo'lish oldidan tush ko'rgani shunday tasvirlanadi.,, Sultonxon ul kecha yotib tush ko'rdi. U tushida shunday ayon bo'ldi. Bu xudoy bergan farzanding, Qurudum mamlakatiga safar qilsang, o'n to'rt jil deganda borib kelsang shu bolang turadi, bo'lmasa nobud bo'ladi” (Hodi Zarifov nomidagi folklor arxivi. Qo'lyozma, inv.№ 112 , 6-7 –betlar.).

Bu tush motivi Sultonxonning Qurudum malakatiga safarga chiqishining sababini hamda tug'ilayotgan farzand Rustamning oddiy farzand emas, - ilohiyot bilan bog'liqligini ko'rsatuvchi muhim bir jihatdir. Aytish mumkinki, doston ana tush motivi bilan boshlanadi va doston so'ngidagi voqealar shu tush bilan bog'liq holda kechadi. Biroq „Rustamxon” dostonining 1965 yigi va 1985 yilgi nashrlarida bu motiv tushirib qoldirilgan. Oqibatda Sultonxonning safarga chiqishi ham noayon bo'lib qoladi.

Yoxud qulyozmada: Ko'rolmaysan, bildim yolg'iz qo'zingdi,

Kelgin sarson opa, endi birga jilayik, - deya Ximchaoyim Xuroyimga murojaat qiladi. Bu murojaatda „ Sarson, sargordan, ya'ni avvora bo'lgan opa, kelgin, birga yig'laylik ”, - deyilayapti. Nashrda esa oxirgi misra: „ Kelgin, chopson, opa , endi birga yig'laylik ” - tarzida berilganki, oqibatda chopson so'zining misradagi ma'nosi noaniq bo'lib qolgan. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Folklorni tadqiq etish borasida mafkuraviy tazyiq va chegaralanishlar ta'siri yaqqol sezilib turadi. Shuning uchun mustaqillik davri folklorshunosligi tamomila bir yangi folklorshunoslikdir. Bugungi kunda ham faol ijod qilib kelayotgan T.Mirzayev, O.Safarov, O.Madayev, M.Jo'rayev, SH.Turdimov, J. Eshonqulov kabi folklorshunos olimlarning izlanishlarini alohida ta'kidlab o'tish joiz.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan «O'zbek xalq ijodi yodgorliklari»ning 100 jildligi nashr etish yo'lga qo'yildi. Bu loyihaning amalga oshishi shubhasiz mamlakatimiz ma'naviy hayotida ulkan voqea bo'ladi.

Bugungi kunda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev kitobxonlikka, umuman ma'naviyat masalalariga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Zero, ma'aniyat

¹ Islom Karimov. Юксак маънавият–енгилмас куч.—Тошкент:Маънавият, 2008. —Б.32-33.

masalalari hamm davrda eng dolzarb mavzulardan biri bo'lib kelgan. XX asar boshida ma'rifatparvar jadidchilar til, adabiyot va tarbiya masalasi o'z davri uchun muhimligini urg'ulashgan. Bu bejizga emas, millatning mavjudligi, erkinligi, ozodligi, taraqqiyoti uning tilidan, tafakkuri – ma'aniviyatidan boshlanadi.

Biz bugun global jamiyatda yashayapmiz. Tilimizga, madaniyatimizga, o'zligimizga bo'layotgan ma'anaviy tahdid ko'lami ham globaldir.

Biz har qancha ma'anijat to'g'risida qayg'urmaylik, jon koyitmaylik bizni qurshab turgan muhit ommaviy madaniyat ta'siri ostida ekan, bolalarimiz tili va tafakkuri shu madaniyat ostida shakllanayotgan ekan bizning qilayotgan barcha urinishlarimiz o'z samarasini bermaydi. Shu ma'noda bugungi folklorni o'rganish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Inson ma'anijatini yuksaltirishda folklorning o'rni haqida gap ketar ekan, aslida bu jarayon bolaning tug'ilishidan boshlanadi. Momolarimiz, onalarimiz aytgan allalar, erkalamalar, aytimlar, topishmoqlar, tez aytishlar, ertak va qo'shiqlar bolaning tili, dunyoqarashining shakllanishiga xizmat qiladi. Xalq o'yinlari esa bolaning ham aqlan, ham jismonan ulg'ayishi uchun muhim omillardan biridir. Bola ana shu qadim an'ana va qadriyatlar ichida voya yetadi, biroq bugungi global jamiyatda ulg'aygani sari go'yo bu muhitga begona bo'la boshlaydi. Bu begonalik eng avvola har qadamda o'z ta'sir kuchini ko'rsatayotgan ommaviy madaniyat ta'siridan boshlanadi. Bularning barchasi ma'anaviyat ravnaqiga emas, aksiga xizmat qiladi. Bu muammolarni bartarf etish uchun esa, ta'lim jarayonining barcha bug'inlarida, maktabgacha ta'limdan to oliy o'quv yurtida til o'qitishda, o'rganishda folklarga va yana folklarga qaytib ish ko'rish lozim bo'ladi.

Xalqning til boyligi birinchi galda uning folkorida namoyon bo'ladi. Biror bir xalqning qanday xalqligini bilish uchun uning folklorini o'rganish zarur. Folklorda xalqning til imkoniyatlari, mushohadi tarzi, ijodiy quvvati aks etgan bo'ladi.

Og'zakilik, variantlilik folklorning o'ziga xos xusiyati bo'lib u xalq ijodi namunalari bevosita jonli ijro jarayoni bilan bog'liq ekanligini urg'ulaydi, ya'ni folklor asarlariga turg'unlik xos emas, u har galgi ijroda o'zgaradi, yangilanadi, bu esa badiiy til imkoniyatlarining yuksak namoyishi demakdir. Shuning uchun aytish mumkinki, folklor - shunchaki so'z san'ati namunasigina emas, balki xalqining til zahirasi, tushuncha va tafakkur tarzini bor bo'y basti bilan o'zida aks ettirgan, olis o'tmishdan to bugungi kungacha jonli holatda xalqning o'zi bilan birga yashab kelayotgan doimiy harakatdagi tarixi va madaniyati hamdir.

Folklor asarlarida birinchi navbatda mifologik tafakkurdan poetik tafakkurga o'tish jarayoni aks etgan ekan, demak til tarixini o'rganishda xalq ijodi namunlariga suyanib ish ko'rish lozim bo'ladi. Tildagi hech bir so'z o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, u zarurat tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida yuzaga keladi va yoki o'zlashadi. Qachonlardir mifologik tasavvurni ifodalagan so'z keyinchalik o'zining asl ma'nosini unutib yoki dastlabki ma'no qatлами xiralashib, keyingi ma'no qatlamini yuzaga keltiradi. Bizdagi mavjud ertak, doston, qo'shiq va boshqa janrlar tahlilidan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, folklor asarlarida ko'proq

xalqimizning samoviy jismlar, o'simliklar olami va hayvonat dunyosi bilan bog'liq eng qadimga tasavvurlari o'z ifodasini topgan. Bu tasavvurlar tilimizdagi ko'plab so'zlarning kirib kelishiga, obrazli badiiy tafakkur tarzining shakllanishiga zamin yaratgan.

O'zbek tilidagi «Bo'ri» so'zi bugun qaysidir o'rinda salbiy ma'nodagi so'z sifatida, bugun ko'chma ma'noasida ishlatiladi. Biroq dostonlariamizda doimiy ravishda keladigan «Chopinganda bo'riday» misarlari, jonli tildagi «Bo'rimi, tulki» iborasi «Bo'ri» so'zining yuzaga kelish ildizlari qadimiy, totemistik tasavvurlar bilan bog'liq ekanini urg'ulaydi.

Alloma Hodi Zarifov «Folklor asarlarining ilmiy ilmiy va badiiy qiymati ularning lug'at boyligi bilan belgilanadi» degan edi. Xalq dostonlari o'zbek tili tarixining serqatlamaliligini va buyoqdorligini o'zida to'la mujassam etadi. Shuning uchun xalq dostonlarining tilini tadqiq etish bir tomondan til tarixning qadimiy ildizlari haqida kengroq ma'lumot bersa, ikkinchi tomondan hozirgi zamon o'zbek adabiy tilini to'laqonli o'rganishda, uni boyitishda asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Baxshilarimizning xalq tili imkoniyatlaridan unumli foydalanishi, har galgi ijroda bu badiiy til tovlanishi, uning yangicha mazmun va mohiyat kashf etishi epik ijodning o'ziga xos xususiyatidir. Chunki, xalq og'zaki ijodi og'zaki ijro etilgani uchun emas, balki og'zaki ijro jarayonida yuzaga keladigan san'at asari bo'lgani uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa jonli ijro jarayonini, ya'ni epik ijod tilini bilmasdan turib uning badiiyati haqida so'z yuritib bo'lmasligini ko'rsatadi.

O'zbek tili ijod namunalarida tilimizning dialektologiyasi, leksikologiyasiga oida juda ko'p qimmatli so'z va iboralar mavjud. Bu so'z va iboralarni, ayniqsa xalq ijodining gultoji hisoblangan dostonlarimiz tilini o'rganish nafaqt o'zbek tili, balki umumturkiy til uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan dostonlarimiz tili nafaqt folklorshunoslarimiz uchun, balki tilshunoslarimiz, barcha til o'rganuvchilar uchun ulkan manba va tadqiqot obekti bo'la oladi.

Folklor asarlari leksikasini tadqiq qilar ekanmiz, biz unda hozirda iste'molda bo'lgan sheva va arxaik so'zlar bilan bir qatorda bugungi kunda qadimiy ma'nosi o'zgargan yoki unutilgan so'zlarni ham ko'plab uchratamiz. Demak, adabiy til leksikasining shakllanishi, rivojlanish va o'zgarish bosqichlarining xususiyatlarini aniqlashda epik ijod namunalari alohida o'rin tutadi. Ulardagi qadimiy so'z va birikmalarning lug'atini o'rganish nafaqt folklorshunoslik, balki tilshunoslik oldidagi eng dolzarb vazifalardan biridir.

Tilni o'rgatishda folklor asarlarining janriy xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish talab etiladi. Doston, ertak kabi yirik epik janrlar til taraqqiyotida qanchalik muhim o'rin tutsa, qo'shiqlar, maqol, matallar kabi eng kichik janrlar ham birdek qimmatli va ahamiyatlidir.

Folklorning yozma adabiyotga ta'siri, umuman so'z san'ati haqida ketar ekan, folklor ko'plab san'atlarning ibtidosi ekanini, badiiy ijod, musiqa, raqs va tasviriy san'at ildizlari folklor bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tish joiz. Qaysiki ijodkor folklor an'analari ichida yashagan, uni o'ziga singdirgan bo'lsa o'sha ijodkorning asari til jihatdan ham, badiiylik nuqtai nazaridan ham

ancha mukammal ekanligi kuzatiladi. Zero, milliy ong va tafakkurning shakllanishida badiiy asarning oʻrni beqiyosdir. Yuksak saviyada ijro etilgan yoxud yozilgan har qanday badiiy asar bu eng avvalo til hodisasidir. Ona tilning eng goʻzal jihatlarini, nozik tovlanishlarini namoyish eta olgan asargina mukammal asar hisoblanadi. Har bir tilning oʻziga xos milliy fazilatlar va goʻzalliklari boʻladi. Ana shu fazilatlar va goʻzalliklarni faqat yuksak saviyadagi asarlarga namoyish eta oladi. Bunday asarda til yana bir bor yangilanadi, u yana bir yuksak pogʻonaga koʻtariladi. Bunday asar tafakkurni yangilaydi, tilga mehr uygʻotadi, tilimizni har xil buzilishlardan asraydi.

Xulosa qilib aytganda bugungi yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda, maʼnaviyatini yuksaltirishda koʻplab usullar, vositalar, metodlar mavjud. Biroq bu usul va metodlar birinchi navbatda soʻz sanʼatining ibtidosi sanalgan folklor namunalariga suyanilgan holda amalga oshirilsa, yanada samarali va taʼsirchan boʻladi.

Xalqimizning milliy taraqqiyotida, ijtimoiy, iqtisodiy va maʼnaviy yuksalishida folklor, umuman badiiy soʻz sanʼati hamisha tayanch nuqta boʻlib kelgan. Zero, folklor bu millatning quvvati, tirikligi va buyukligidir.

Bugungi global jamiyatda davlat chegaralari qoʻriqlangani, muhofaza etilgani kabi millat tili va tafakkuri, estetik didi ham xuddi shunday asrab avaylanishga, qattiq himoyaga muhtojdir.

Folklor atamasini 1846-yilda ingliz olimi Uilyam Toms taklif qilgan boʻlib, “xalq donoligi” degan tushunchani ifodalaydi. Aslini olganda, folklor deganda, xalq tomonidan yaratilgan hamma sanʼat namunalari – meʼmorlik, naqqoshlik, ganchkorlik, zardoʻzlik, musiqa, raqs, ogʻzaki adabiyot namunalari tushuniladi. Har bir sanʼat sohasida ish olib borayotgan mutaxassis oʻzi tanlagan turni “folklor” deb ataydi. Masalan, musiqachi xalq kuylarini, xoreograf xalq raqslarini, arxitektor xalq meʼmorchiligini, folklorshunos olim xalq dostonlari, ertaklarini folklor asari deb hisoblaydi.²

Dastlabki vaqtlarda “el adabiyoti”, “xalq adabiyoti”, “ogʻzaki adabiyot”, “ogʻzaki ijodi” deb yuritilib kelingan oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi ilk bor H.Zarif (1934-35 yillar) tomonidan qoʻllanilgan “folklor”, “Oʻzbek folklori” sifatida keng ommalashdi.

Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi koʻplab janrlardan tarkib topgan ogʻzaki soʻz sanʼati namunalari boʻlib xalq hayoti, tarixi, orzu intilishlari, dunyoqarashlarini badiiy tarzda oʻzida aks ettiradi, ijro etiladi va ijro jarayonida ogʻizdan-ogʻizga, avlodlardan avlodlarga oʻtib keladi.

Folklor – sinkritik xususiyatga ega boʻlib, barcha sanʼat turlariga xos elementlarni oʻzida mujassamlashtirgan, soʻz, kuy va maʼlum turlarida raqs uygʻunlikda ijro etiladi.

Folklorlarda xalq hayoti, tarixi, taqdiri badiiy aks etadi. Folklor asarlari magʻzida xalqning dunyoqarashlari, ibtidoiy mifologik tushinchalardan mukammal diniy eʼtiqodiga boʻlgan tushinchalar tadrijiy ravishda boʻy koʻrsatadi.

Folklor asarlari soʻz sanʼati sifatida oʻziga yaqin yozma adabiyot namunalari

²Introduction to Folklore. London, 2008. Page7

va san'atning boshqa turlaridan bir qator xususiyatlariga ko'ra alohida ajralib turadi. Folklorga xos bu xususiyatlar avvalo uning *jamoaviy* (kollektiv) ijod ekanligida, shu sababli ham folklor namunalarining muallifi xalq ommasi hisoblanadi, ularning aniq ijodkori noma'lum – *anonimlik* ularga xos va xalq orasida avloddan-avlodga *og'zaki* tarzda o'tib tarqaladi, og'zaki ijod etilib, ijro qilinadi, ijro va ijodda *an'analarga* rioya etilib, ijro jarayonida *variantlarga* va davrlar o'tib *versiyalarga* ega bo'ladi. Ushbu asosga ko'ra folklorga xos xususiyatlar sifatida *jamoaviylik*, *anonimlik*, *og'zakilik*, *an'anaviylik*, *variantlilik* va *versiyaviylik* ko'rsatiladi.

Jamoaviylik – o'zbek xalq og'zaki poetik ijodi xalq tomonidan yaratiladi. Ammo, jamoaviylik shaxsiy ijodkorlik imkoniyatini inkor qilmaydi, aksincha, uni zaruriy dastlabki shart sifatida qamrab oladi. Tabiatda tomchilardan jilg'alar, jilg'alardan daryolar paydo bo'lishini ko'ramiz, biroq daryodan bir hovuch yoki bir ariq suvni ajratib, bu falon jilg'aning suvi deyish mumkin bo'lmaganidek, an'anaviy xalq ko'shig'i, dostoni yoki ertagidan bir band yoki qismni ajratib biror individual ijodkorga nisbat berish qiyin. Ammo bu ijodkor, albatta, bo'lgan. Xalq ijodi namunalari ana shunday kollektiv ijod mahsuli bo'lganligi uchun asarlarning bosh qahramoni yoki «men»i ham o'z xarakteri jihatidan yozma va og'zaki adabiyotda sezilarli farqlanadi. Folklorning qahramoni tipik holatga kelgan umumiy “men” ga tom ma'noda xalq ommasiga tengdir.

Xalq turmushining, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning takomillasha borishi, inson tafakkurining mifologik tafakkurdan mifopoetik va badiiy-estetik tafakkurga o'tish jarayonida alohida ijrochilar – qo'shiqchilar, ertakchilar, baxshilar, qiziqchilar va boshqa ijodkorlar, ijro maktablari, ustoz va shogirdik munosabatlari paydo bo'ldi. Xalq orasida o'z iqtidori ijro san'ati bilan ajralib turuvchi: Tilla kampir, Sulton kampir, Jalmon baxshi, Bo'ron shoir, Jumanbulbul, Jassoq shoir, Xonimjon xalfa, Bibi shoira, Suyav baxshi, Amin shoir, Yo'ldoshbulbul, Sultonmurod, Qurbonbek, Xidir shoir, Yo'ldosh shoir, Suyar shoir, Sherna yuzboshi, Mulla Xolnazar, Haybat soqi, Qunduz soqi, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan Jonmurod o'g'li, Islom Nazar o'g'li, Nurmon Abdivoy o'g'li, Saidmurod Panoh o'g'li, Abdulla shoir, Umir shoir, Xolyor Abdukarim o'g'li, Bola baxshi, Rahmatulla Yusuf o'g'li, Qodir Rahim o'g'li va boshqa namayondalar yetishib chiqdi. Bu xil ijodkorlarning talanti, iqtidori, mehnatlari tufayli kollektiv dahosi bilan yaratilgan asarlar avloddan avlodga o'tdi, sayqallandi, yuksak badiiy darajaga yetdi, folklorning mumtoz namunalari bizga meros bo'ldi.

Anonimlik – folklor asarlari muallifining noaniqligi – anonimligi (*grek. Anonymis* – *noma'lum*) bilan ajralib turadi. Folklorda biror bir muallif yo'q. Xalq dostonimi, ertakmi yoki marosim qo'shig'imi ularni ibtidoda kim va qachon yaratgani aniq emas. Har bir asar avloddan avlodga o'tar ekan vaqt va zamon talablariga ko'ra ma'lum o'zgartishlarga uchrashi mumkin, lekin uning asosi, an'analari o'zgarishsiz kelaveradi. Folklorda biror bir asarni kimdir daslab yaratgan bo'lishi mumkin, lekin bu asar syujeti, tasvir vositalari, ohang yo'llari xalq og'zaki ijodi an'analarga tayanilib ijod etilsa, u folklor asari bo'lib qoladi. Vaqtlar o'tishi davomida xalq ijrochilari tomonidan yanada ishlov berilib,

chinakkam folklor namunasiga aylanadi.

Og'zakilik – xalq ijodiyotining yashash va yaratilish tarzi. Folklor xalqning xotira manbaidan, xotiraning og'zaki avloddan avlodga, og'izdan og'izga ko'chishidan paydo bo'ladi. Bu o'rinda umum folkloriy bilim va folklor an'analari asos vazifasini o'taydi. Xotira manbaiy va folkloriy bilim bir yoki bir necha shaxslargagina tegishli bo'lmay, butun bir xalqning bilim va an'alaridan iborat bo'ladi. Bu bilim va an'alar ustozdan shogirdga, avloddan avlodga, urug'dan urug'ga o'tib, yangi davr ruhida, yangi ijrochilar va ijodkorlar salohiyatidan sayqal topib yashaydi. Bu xil sayqallanish u yoki bu folklor asarining shakli va mazmuniga qandaydir o'zgarish kiritishi – nimaningdir qo'shilishi yoki tushirib qoldirilishida bo'y ko'rsatadi. Aytaylik biror bir tarixiy faktning unitilishi sababli asardan tushib qolishi mumkin. Yoki dostonidagi qo'shiq qismining unitilishi uning ertak shaklida yashashini ta'in etsa, aksincha biror bir talantli ijodkor ijrosi sababli ertak syujeti asosida yangi doston paydo bo'lib an'ana ko'rinishini olishi mumkin. Bu holatlar og'zakilikning jonli harakatdagi jarayoni sifatida folklorning yashash tarziga xos belgilari hisoblanadi. Zotan folklor og'izdan og'izga o'tib o'tib yashasa, adabiyot yozuv vositasida yashaydi. Folklor asari og'zaki ijro etilib kuylansa, adabiyot esa faqat o'qiladi.

An'anaviylik – folklorning o'ziga xos yashash tarzini, uslubini, ifoda vositalarini ta'min etuvchi yetakchi belgilaridan hisoblanadi. Folklor tom ma'noda an'alar san'atidir. Ana'anaviylik xalq ijodida u yoki bu asar matnining, ijro usullarining og'izdan og'izga o'tish jarayonida nisbatan barqarorliginigina anglatib qolmaydi, balki o'sha asarning avloddan avlodga o'tish jarayonida dastlabki ijroga xos xususiyatlarini nisbatan o'zgarmagan holda saqlab qolganini ham anglatadi. An'anaviylik – jamoaviy ijod mahsuli va yashash tarzi, shu bilan birga folklorning folklor asarini jamoaviy holda saqlab qolishning ham o'ziga xos shakli, omili hisoblanadi. Og'zakilik folklorning ijro usuli va yashash tarzi bo'lib, o'z navbatida, xotirada ijrochidan ulkan xotirani, yoddan aytishni, eslamoqni, vaziyatga mos tayyor shakl va ifoda vositalarini badiha qilishni taqozo etadi. Bu o'rinda folklordagi an'anaviylik eng qulay va ishonchli quvvat zahirasi hisoblanadi. O'zbek baxshi-shoirlari orasida ko'plab an'anaviy dostonlarni, qanchadan-qancha termalarni bilgan, kuylagan, yana o'zi to'quvchi – badihago'ylarning borligi – shu an'anaviy ehtiyoj ehtiyojning hosilasidir. An'anaviylik xalq musiqasi, raqsi va amaliy san'atining ham o'ziga xos belgisi sanaladi.

An'anaviylik o'zining ijtimoiy-tarixiy manbalariga ega. Folklorning ilk namunalari ibtidoiy jamiyatda yaratilgan, ularda o'sha davrga xos dunyoqarashlar, urf-odatlar izlari aniq seziladi. Bu hol folklor asarlari shakli, syujeti, obrazlari va motivlarining muayyan barqarorlik kasb etishining mahsuli hisoblanadi. Masalan: badik, kinna, buray-buray janrlari shuningdek "Sust xotin", "Choy momo", "Barot keldi" marosimlari aytimlarida bu holatni kuzatishimiz mumkin.

Varietlilik va versiyaviylik – folklor namunalarining har bir ijrosi o'ziga xos variant hisoblanadi. Folklor asari ijro jarayoni davomida qaytadan yaratiladi, yangi yashash holatiga kiradi va bu holat o'ziga xos variantni paydo etadi. YA'ni Folklor ijro jarayonida xilma-xil variantlarda yashaydi. Variantlilik folklorning yashash tarzi. Variantlilik folklor tabiati, uning yaratilishi va jonli og'zaki ijodda yashash

qonuniyatlaridan kelib chiqqan xususiyat bo'lib, u folklor asarlarining syujeti, obrazlilik, poetikasi, janr xususiyatlarini to'la qamraydi. Variant – ma'lum bir asarning jonli og'zaki epik an'ana zaminida vujudga kelgan, bir-birini inkor etmasdan yonma-yon yashay oladigan va o'zaro farqlanuvchiturli tuman nusxalaridir. Varianda asar syujeti, motivlar tartibi, qahramonlar harakatida umumiylik bo'lib faqat ularni talqin etishda, tasvirlashda, ifoda shakllarida ma'lum bir farqlar bo'lishi mumkin. Ijodkor vaziyatga ko'ra uyoki bu motiv tasvirini cho'zishi yoki qisqa shaklda kuylashi yoki tushirib qoldirishi mumkin.

Variant folklor asarlarining ommaviyligini aniqlashda, tarqalish chegaralarini belilashda, folklorda kechayotgan o'zgarishlarning sabablarini o'rganishda va ijro jarayoni bilan bog'lik qonuniyatlarni tadqiq etishda boy materiallar berishi bilan ham ahamiyatlidir.

Variantlilikning muhim bir xususiyati ma'lum bir versiya ichida mavjud bo'lishidir. Versiya mohiyatan birmuncha keng hodisa bo'lib, biror bir asarning turli talqinlarda, kompozitsion qurilishda, ba'zan qahramonlarning o'zgacha nomlanishida keluvchi yagona syujet va janr doirasidagi namunalarini o'z ichiga oladi. Versiyalar ma'lum bir urug' va qabilalarning turli joylarga tarqalib, turli ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tishi u yoki bu asarning o'zaro yonma-yon, qo'shni yashayotgan turli xalqlar orasiga yoyilishi sababli paydo bo'ladi. Masalan "Alpomish" va "Go'ro'g'li" dostonlarining qarindosh va qo'shni xalqlar orasida mavjud versiyalarini keltirib o'tish mumkin.

Savol va topshiriqlar:

1. Mustaqillik davri folklorshunosligi deganda nimani tushunasiz?
2. Nima uchun xalq ijodi namunalariga milliy ma'naviyatimizning asoslaridan biri sifatida qaraladi?
3. Mustaqillik davri folklorshunosligiga xos jihatlar xususida so'zlab bering.
4. Folklor va ommaviy madaniyat masalalariga munosabatingiz?
5. Folklorning bugungi kun yoshlar tabiyasidagi o'rni haqida so'zlab bering.
6. Bugungi kunda nima uchun aynan kitobxonlikka, ma'naviyatga ko'proq ahamiyat berilayotganining sababalarini tushuntiring.
7. Folklor atamasiga ta'rif bering.
8. Folklor asarlariga xos yetakchi xususiyatlar deganda nimani tushanasiz?
9. Folklorda variantlilikni sharhlab bering.
10. Folklor va folklorshunoslik so'zlarining ma'nosini tushuntirib bering.
11. Folklorning o'rganilish tarixi haqida so'zlab bering.
12. Mustaqillik davri folklor san'ati o'ziga xosligini nimada deb tushna?

2-mavzu. FOLKLORNI O'RGANILISH TARIXI

Reja:

1. Mahmud Koshg'ariy va uning «Devonu lug'oti turk» asari folklorshunoslik mabasi sifatida.
2. Folklorga oida tarixiy, adabiy yodgorliklar.

3. O‘zbek folklorshunosligiga asos solinishi va yetuk folklorshunos olimlar.

O‘zbek folklori asarlarining to‘planishi va yozib olinishi tarixi haqida so‘z yuritganda X asrda yashab ijod qilgan mashhur muarrix Abu Bakr ibn Ja‘far Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida shahar va qishloq nomlari, tarixiy obidalar hamda o‘tmishda bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalar haqidagi xalq rivoyatlari, afsonalari keltirilganligi, XI asrning buyuk olimi Mahmud Koshg‘ariy turkiy qavmlar diyorini kezib, maqol, matal, qo‘shiq, rivoyat va afsona singari folklor janrlariga oid boy materiallarni yozib olib, “Devonu lug‘otit turk” asariga kiritganligini eslash kerak bo‘ladi. Shuningdek, maqol va matallarni yozib olib, ularning xususiyatlarini o‘rgangan Mahmud Zamaxshariy, qadimgi xorazmliklarning mif, afsona, rivoyat va hikoyatlarini “Qisasi Rabg‘uziy”ga jamlagan Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy, o‘zbek xalq she‘riyatining janrlar tarkibi xususida fikr yuritgan Alisher Navoiy, ulug‘ o‘zbek shoiri to‘g‘risidagi xalq rivoyatlarini naql qilgan tarixnavis Xondamir, musiqa folklorining turli xil janriy rang-barangligiga doir materiallarni yozib qoldirgan Darvesh Ali Changiy, o‘zbek xalqining urf-odatlarini, marosimlarini, maqol va hikmatli so‘zlari, rivoyatlari haqida qiziqarli faktlarni keltirgan Zahiriddin Muhammad Bobur, o‘zi tuzgan lug‘atda xalq qo‘shiqlaridan misollar keltirgan Shayx Sulaymon Buxoriy o‘zbek folklori asarlarining ilk to‘plovchilari edilar.

Ma‘lumki, Mahmud ibnu-l-Husayn ibn Muhammad Koshg‘ariy 1029-1038 yillar oralig‘ida tug‘ilgan. U 1072 yilda o‘zining “Devonu lug‘otit turk” asarini yozishga kirishgan va uni 1078 yilda nihoyasiga yetkazgan. Bu asarni yozishdan avval u uzoq yillar mobaynida turkiy qabilalar istiqomat qiladigan barcha viloyatlarni kezib chiqqan va boy lingvistik, folkloristik va etnografik materiallarni to‘plagan. Bu haqda uning o‘zi shunday yozadi: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim. Bo‘lmasa, men tilda ularning eng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim. Ularga shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar va qirg‘iz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim”.³

Keng ko‘lamli to‘plovchilik faoliyati olib borgan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining ana shu safarlari chog‘ida faqat lug‘at uchun lisoniy materiallar to‘plash bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki folklor namunalarini ham yozib olgan. Buni olimning “men har bir qabilaga mansub so‘zlarning asalish xususiyatlarini va qanday qo‘llanilishini qisqacha izohlab ko‘rsatish uchun alohida yo‘l tutdim. Bu ishda misol tariqasida turkiylarning tilida qo‘llanilib kelingan she‘rlardan, shodlik va motam kunlarida qo‘llaniladigan hikmatli so‘zlaridan, maqollaridan keltirdim,

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960. 44-бет.

toki, ulardan foydalanuvchilar naql qiluvchilarga, naql qiluvchilar esa o'z navbatida shu tilda so'zlovchilarga yetkazsin".

Demak, Mahmud Koshg'ariy turkiy qabilalar folklorining qo'shiq, maqol, matal, marosim folklori, afsona, rivoyat kabi janrlariga oid katta material to'plagan. Shuning uchun ham "Devonu lug'otit turk" asaridagi folklor materiallarini o'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi namunalari bilan qiyosiy o'rganish folklorning tarixiy taraqqiyotini tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, "Devonu lug'otit turk" leksikasining o'zbek folkloridagi ko'rinishlariga doir ilmiy kuzatishlar olib borgan H.Zarifov 1961 yil 21 fevralda quyidagilarni yozgan edi: "Devon"dagi leksik va grammatik faktlarni o'zbek tiliga oid barcha yozma asarlar tili bilan qiyosiy tekshirish qanchalik ahamiyatga ega bo'lsa, u faktlarning o'zbek folklorida va shevalarida mavjudligini aniqlash ham shunchalik muhimdir".⁴

Shu o'rinda Mahmud Koshg'ariyning folklor to'plovchi sifatidagi muhim bir xususiyati ham ko'zga tashlanib turibdi: olim "ko'k tubulg'on" haqidagi mifologik afsonani keltirar ekan, bu hikoyani u o'ziga hamrohlik qilgan bir kishidan eshitganligini alohida qayd qiladi. Folklor asarini so'zlab bergan aytuvchi, ya'ni ijrochi haqida ma'lumot berish esa xalq og'zaki badiiy ijodi namunasini yozib olishning ilmiy mezonlaridan biridir.

"Devonu lug'otit turk"da "yada toshi" bilan bog'liq mifologik tasavvurlar ham keltirilgan. "Devon"ning 3-jildi, 8-sahifasida quyidagilarni o'qiymiz: "**Yada** - yomg'ir, shamol va boshqalarni talab qilish uchun maxsus toshlar (yada toshi) bilan fol ochish usulidir. Bu odat ular orasida keng tarqalgandir. Men buni yag'molar shahrida o'z ko'zim bilan ko'rdim. U yerda paydo bo'lgan bir yong'inni so'ndirish uchun shunday fol qilingan edi, xudoning amri bilan yozda qor yog'di. Ko'z oldimda yong'inni so'ndirdi".⁵

Turkiy elatlar diyorini kezib, "yomg'ir toshi" to'g'risidagi xalq afsonalarini to'plagan Mahmud Koshg'ariy bu afsonaviy tosh yordamida tabiatga ta'sir o'tkazish marosimini shunday tasvirlaydi: "Bek yadachiga duo o'qitdi, Shuning uchun shamol esdi. Yomg'ir yog'di. Bu hodisa turklar mamlakatida mashhurdir. Tosh orqali shamol, yomg'ir, sovuq qo'zg'otiladi".⁶ "Devon" ning 3-jild, 322-sahifasida esa "**yatladi**" fe'lga "afsunchi yomg'ir yog'dirish uchun yada toshi bilan duo o'qitdi", - deb izoh berilgan.

Yada toshi haqidagi mifologik tasavvurlar qadimgi turkiy qavmlarning deyarli barchasiga ma'lum bo'lgan. X asrda yashab ijod qilgan muarrix Abu Do'lafning ma'lumotlariga qaraganda, "yomg'ir toshi"ni mo'tabar hisoblagan qorluqlar yashil rangli bu toshni aziz bilib sig'inishar, yog'in-sochin kamchil bo'lgan vaqtlarda uning sharafiga qurbonliklar qilisharkan.

Taniqli tilshunos olim L.Budagov esa "yada – sehrli tosh, uning yordamida yomg'ir va qor yog'diriladi yoki tindiriladi. Mo'g'ul tilidagi "dzada" so'zi yog'ingarchilik ma'nosini anglatadi", - deb yozgan.

⁴ Зарифов Х. "Девону луғотит турк" лексикасининг ўзбек фольклорида кўринишига доир (тезислар) // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. 96-бет.

⁵ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3-том. - Тошкент: Фан, 1963. 8-бет.

⁶ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 2-том. - Тошкент: Фан, 1962. 410-бет.

“Yomg‘ir toshi” yordamida afsungarlik qilish udumi Alisher Navoiy davrida ham saqlanganligini “G‘aroyibus sig‘ar”ning “Qoshing mehrobini vasl ahli etmish qiblai maqsud” deb boshlanadigan g‘azalidagi ushbu bayt ham tasdiqlaydi:

*Yada toshig‘a qon yetgach, yog‘in yog‘qondek ey soqiy,
Yog‘ar yomg‘urdek ashkim chun bo‘lur la‘ling sharob olud.*

Zero, o‘sha davrlarda ham lalmikor yerga ekin ekib, dehqonchilik qiluvchi sohibkorlar suv tanqis bo‘lgan yillari yada toshi vositasida tabiatdan yomg‘ir tilaganlar. Shuning uchun ham Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zining “Boburnoma”sida Xoja Mulla Sadrni ta’riflar ekan: “Tolibi ilmligi bor edi, lug‘atni xili bilur edi, inshosi ham yaxshi edi. Qushchulug‘ni va yadachilikni ham bilur edi”, - deydi. Ana shu ma’lumotning o‘zi yada toshi haqidagi mifik tasavvurlar va bu tosh vositasida yomg‘ir talab qilish bilan bog‘liq marosim XVI asrda ham mavjud bo‘lganligidan dalolat beradi.

Qozoqlarda *jay tas*, o‘zbek, mo‘g‘ul, oltoy, turkman tillarida *yada*, yoqut tilida *saga*, tuvinchasiga *chag tash* deb yuritilgan “yomg‘ir toshi” haqidagi irim-sirim va afsonalar qadimgi turkiy qavmlarning mifologik e’tiqodlari bilan bog‘liqdir.

“Yada” toshi vositasida yomg‘ir yog‘dirish haqidagi mifologik tasavvurlar bugungi kunga qadar saqlanib qolgan. Xususan, Buxoro viloyatining G‘ijduvon tumanidagi Ularbibi qishlog‘ida yashovchi 77 yashar Izzat bibi Majidovadan 1991 yildan yozib olingan ma’lumotga ko‘ra, to‘yida yomg‘ir yog‘adigan kishilarni “*yadasi bor*” deydilar. Agar bola yoshligida qatiq ivitilgan idishning tubini yalasa, to‘yida qor yoki yomg‘ir yog‘adi, deb irim qilinadi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida u yoki bu so‘zlar ma’nosini izohlash, sharhlash maqsadida keltirilgan og‘zaki nasriy asarlarni mifologik afsonalar, etnogenetik afsona va rivoyatlar, toponimik afsona va rivoyatlar, xalq taqvimini bilan bog‘liq rivoyatlar, naqlarga bo‘lib tavsiflash mumkin. “Devon”da “*Xudxur*” (1-jild, 135-bet), “*Qaz*” (3-jild, 163-bet) kabi toponimik rivoyatlar, “*Chigil*” (1-jild, 374-bet), “*Turkman*” (3-jild, 419-422-betlar) singari etnogenetik rivoyatlar, muchal hisobining kelib chiqishi haqidagi taqvimiy rivoyat (1-jild, 330-331-betlar) ham keltirilgan.

Mahmud Koshg‘ariy o‘z “Devon”ini “maxsus alifbe tartibida hikmatli so‘zlar, saj’lar, maqollar...bilan bezash” maqsadida uch yuzdan ortiqroq maqolni kitobga kiritgan. Masalan, “*Tilku o‘z iniga ursa, ujuz bo‘lur*” (ya’ni “Tulki o‘z iniga qarab ulisa qo‘tir bo‘ladi”) maqolida o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtiga, ona zaminiga, vataniga xiyonat qilgan kishining holi xarob bo‘ladi degan purhikmat ma’no mujassamlashgan. Shuning uchun ham Mahmud Koshg‘ariyning o‘zi ushbu maqolni keltirar ekan, “bu maqol o‘z elini, urug‘ini yoki mamlakatini yomonlovchilarga qarata aytiladi” (“Devon”, Indeks-lug‘at, 12-bet) deb qayd qilgan. “Devon”da dangasalik va tanballik (“*Ermaguga bulut yuk bo‘lur*”, ya’ni “Yalqovga bulut soyasi ham yuk bo‘lar”), mehnatsevarlik (“*Yazin qatig‘lansa, qishin sevnur*”, ya’ni “Yozda mehnat qilgan kishi qishda sevinar”), do‘stlik va hamjihatlik (“*Yalng‘uz qaz utmas*”, ya’ni “Yolg‘iz g‘oz sayramas” yoki “*Kengashlik bilik uzlashur, kengashsiz bilig o‘prashur*”, ya’ni “Maslahatli ish

bitadi, bemaslahat ish yitadi”), mardlik, botirlik, jasurlik (“*Alp yag’ida, alchaq jag’ida*”, ya’ni “Botir dushman bilan to‘qnashganda, yuvosh tirishishda sinaladi”), donolik (“*Alp cherikda, bilga tirikda*”, ya’ni “Botir jangda sinaladi, dono - majlisda”) va boshqa ko‘plab mavzularga doir maqollar uchraydi. Bu esa X-XI asrlarda yashagan ajdodlarimiz qo‘llagan maqollar mavzu jihatidan rang-barang bo‘lganligidan dalolat beradi.

“Devon”dagi paremiologik materiallar xalq maqollarining genetik ildizlarini aniqlash, maqol janrining kelib chiqish tarixi va tadrijiy rivoji bosqichlarini o‘rganish, maqollarning badiiy shakli va mazmuniy xususiyatlaridagi o‘zgarishlarni tadqiq etishda muhim ilmiy qimmatga ega.

Xullas, XI asrning yirik filolog olimi Mahmud Koshg‘ariy turkiy qabilalar shevasiga oid lisoniy manbalarni to‘plash barobarida xalq maqollari, hikmatli so‘zlar, qo‘shiqlar, mif, afsona, rivoyat va naqlar, shuningdek, urf-odat va marosimlar, xalq qarashlari, e’tiqodiy inonchlar hamda mifologik tasavvurlarga doir boy materiallarni yozib olgan.

Xalqimizning betakror ijodiy salohiyatini yuksak qadrlagan Alisher Navoiy ham o‘z davri folklorining deyarli barcha janrlariga oid qadriyatlardan samarali foydalangan. Shu bois, shoir asarlarida XV asr o‘zbek folklorining janrlar tizimiga doir **afsona, qissa, rivoyat, ertak, hikoyat, doston, ulug‘ ir, ayolg‘u, qo‘shiq, surud, o‘zmog‘, chang, changa** singari atamalar ko‘p qo‘llanilgan.

«Turk ulusi, bataxis chig‘atoy xalqi aro shoyi’ avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bilan yasab, majolisda aytish»larini qayd qilgan shoir XV asr o‘zbek marosim folklorida **changa** deb atalgan qo‘shiq turi mavjudligi xususida quyidagi qimmatli ma’lumotni bayon qilgan: “yana changidurkim, turk ulusi zufof va qiz ko‘churuv to‘ylarida ani ayturlar, ul surudedur bag‘oyat muassir va ikki nav’dur. Bir nav’i hech vazn bila rost kelmas va bir nav’ida bir bayt aytilurkim, munsarihi matviyi mavquv bahridur va yor-yor lafzini radif o‘rnig‘a mazkur qilurlar”.⁷

Alisher Navoiy asarlarida **roviy, rivoyatchi, qissago‘y, qissaxon, qissapardoz, go‘yanda, yirov, o‘zon** kabi folklor ijrochilari nomini bildiruvchi atamalar ham keltirilgan. Bu ma’lumotlar o‘zbek folklori janrlarining tarixiy asoslari va taraqqiyotini o‘rganishda muhim qimmatga ega.

Shuningdek, o‘zbek folklori namunalarining yozib olinishi tarixida Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarida keltirilgan rivoyatlar, Gulxaniyning «Zarbulmasal»iga kiritilgan xalq maqollari va naqlar, Shayx Sulaymon Buxoriyning «Lug‘ati chig‘atoyi va turkiy usmoniy» asarida so‘zlar mag‘zini izohlash maqsadida keltirilgan xalq qo‘shiqlarining parchalari, Muqimiyning xalq og‘zaki badiiy ijodidagi qo‘shiqlar uslubida yozgan «Sayohatnoma» asari ham muhim o‘rin tutishini qayd etish kerak bo‘ladi.

Jahonning turli mamlakatlarida folklor bilan shug‘ullanuvchi har xil ilmiy jamiyat va uyushmalar ham tashkil etilgan. Masalan, 1878 yilda Angliyada L.B.Gomm, E.Taylor, J.Frezerlar tashabbusi bilan «Folklorshunoslar jamiyati» tuzilgan. 1911 yilda fin folklorshunoslik maktabining asoschilaridan biri K.Kronning faol ishtiroki tufayli «Xalqaro Folklorshunoslar federatsiyasi», ya’ni

⁷ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Ўн беш томлик. – Тошкент, 1967. 180-бет.

«FFS» - "Folklore Fellow" tashkil etilgan. 1911 yilda «Nemis folklorshunoslari uyushmalari kengashi» - «Der Verband deutsche Vereine für Volkskunde» tuzilgan bo'lib, 1949 yilgacha uni taniqli nemis folklorshunosi va etnografi Meyer Jon boshqargan. Rossiya FA Til va adabiyot bo'limi tizimida «Xalq ijodiyoti bo'yicha ilmiy kengash» ish olib borgan. Shuningdek, YUNESKO qoshida «Xalqaro folklor va etnologiya kengashi» (ISEF) va «Xalqaro xalq musiqasi kengashi» (IFMS) faoliyat yuritgan.

Angliyada 1978 yildan «Folklore recorl», 1883 yildan "Folklore journal", 1890 yildan esa "Folklore" jurnallari chiqa boshlagan. Turkiyada folklorshunos olim O'jal O'g'uz muharrirligi ostida «Milliy folklor» jurnali chop ettiriladi. Rossiyada xalq ijodiyotiga bag'ishlangan «Narodnoye tvorchestvo» (1937 yildan chiqa boshlagan bo'lib, 1992 yildan yana nashr etilmoqda), «Jivaya starina» (1890 yilda asos solingan va 1994 yildan yana nashr etila boshlangan), «Etno», «Etnosfera», «Vestnik Rossiyskogo folklornogo soyuza» kabi jurnallar nashr etiladi. 2004 yildan Rossiyadagi Antropologiya va etnografiya muzeyi («Kunstkamera») «Antropologik forum» jurnalini chop ettira boshlagan.

Hozirgi davrda xalq ijodiyotini turli yondosh fanlarning nazariyalari asosida kompleks tadqiq etish an'anasi kuchayganligi bois folklorshunoslikning «**etnofolkloristika**» (xalq ijodini etnografik hamda folkloristik aspektda tekshirish), «**etnolingvistika**» (o'zbek tilidagi urf-odat, marosim, turli inonch-e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan dialektizmlarni etnofolkloristik jihatdan talqin qilish), «**arxeofolkloristika**» (arxeologik topilmalarda o'z aksini topgan folklor syujetlari, obraz va motivlarni o'rganish hamda xalq og'zaki ijodining muayyan janriga oid u yoki bu syujet, motiv, obraz va badiiy detalning genezisini arxeologik yodgorliklardagi suratlar, chizgi va ifodalarga qiyoslab tadqiq etish) yo'nalishlari yuzaga keldi.

Folklorshunoslik fani tilshunoslik bilan, ayniqsa, uning sheva va lahjalarni o'rganuvchi dialektologiya yo'nalishi bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki folklorshunos olim transkripsiyani puxta bilmasa og'zaki ijrodagi folklor asarini mukammal yozib ololmaydi. Bugungi kunga kelib, onomastikada «**mifonim**» (qadimgi mifologik tasavvurlar va mifik obrazlar bilan bog'liq tushuncha va atamalar), «**mifotoponim**» (mifga aloqador so'z asosida kelib chiqqan joy nomlari), «**eponim**» (epik asarlarda qo'llanilgan atoqli otlar) singari terminlar yuzaga keldi. Xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarining til xususiyatlarini o'rganuvchi «**lingvofolkloristika**» shakllandi.

Folklor asarlarining yaratilishi va ommalashishi jarayoni xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, milliy mentalitetini aks ettiruvchi dunyoqarashi, an'analari bilan bevosita bog'liq bo'lganligi bois, folklorni o'rganishda uni etnografik kontekstdan ajratib tahlil qilib bo'lmaydi. Bir tomondan, folklor asarlarida xalqimizning etnik tabiati bilan aloqador ko'plab «etnografizmlar», qadimiy marosim va rituallar bilan bog'liq an'anaviy motivlar mavjud bo'lsa, boshqa jihatdan folklor asarlari etnologik tadqiqotlar uchun ham boy material beruvchi muhim manba hisoblanadi. Shuning uchun ham «**etnofolkloristika**» hozirgi zamon folklorshunosligining eng faol yo'nalishlaridan biriga aylandi.

O'zbek folklorshunosligi fanining asoschisi, atoqli olim H.Zarifov «O'zbek tili va adabiyoti» jurnalining 1958 yilgi ilk sonida bosilgan «Folklor va arxeologiya materiallarini qiyosiy o'rganish masalalariga doir» (25-30-betlar) nomli programm xarakterdagi maqolasi bilan o'zbek folklorshunosligida «**arxeofolkloristika**» yo'nalishini boshlab bergan edi. Zero, folklor asaridagi muayyan obraz, motiv yoki epik syujetning tarixiy asoslarini oydinlashtirishda arxeologik qazilmalar chog'ida topilgan turli osori atiqalar, qoyatoshlarga chizilgan petrogliflar, Varaxsha, Afrosiyob, Bolaliktepa va Tuproqqal'adan topilgan qadimgi devoriy suratlar, xullas, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan moddiy madaniyat namunalari muhim qiyosiy manba rolini o'taydi.

Filologik yo'nalishdagi folklorshunoslik xalqimiz badiiy tafakkurining asrlar davomida uzluksiz taraqqiy etib, rivojlanib kelishi natijasida yaratilgan og'zaki poetik ijod asarlarini so'z san'ati sifatida tadqiq etib, xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarini yozib olish, arxivlashtirish, nashr etish va uni ilmiy o'rganish bilan shug'ullanadi. O'zbek xalq musiqa merosi janrlarini notalashtirish va tadqiq etish, xalq og'zaki dramasi, askiyabozlik, qo'g'irchoqbozlik, masxarabozlik san'atiga oid materiallarni yozib olib, ilmiy o'rganish, shuningdek, xalq hunarmandchiligi (kulolchilik, kashtachilik, beshiksozlik, pichoqchilik va h.k.), amaliy san'at hamda xalq raqs san'atini tadqiq etish **san'atshunoslik yo'nalishidagi folklorshunoslik**ning asosiy vazifasi sanaladi.

O'zbek folklorshunosligi g'oyat keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar yo'nalishi va ulkan nazariy bazaga ega bo'lgan fan sifatida nafaqat mamlakatimizda, balki Markaziy Osiyo va jahonning boshqa ko'plab ilmiy markazlari tomonidan e'tirof etilgan. Folklorshunoslik fanining xalq og'zaki badiiy ijodiyotini turli janrlar bo'yicha tadqiq etuvchi «**ertakshunoslik**», «**eposshunoslik**», «**paremiologiya**», «**mifologiya**», «**marosimshunoslik**», «**lingvofolkloristika**», «**etnomuzikologiya**» singari ilmiy yo'nalishlari izchil taraqqiy etayotgani holda «**folklor va etnomadaniyat**», «**folklor va ma'naviy taraqqiyot**», «**postfolklor**» kabi yangi ilmiy yo'nalishlari ham shakllandi.

Xullas, folklorshunoslik xalq og'zaki badiiy ijodiyoti asarlarini izchil to'plash, uni barcha variantlar va versiyalar asosida ilmiy tavsiflash hamda folklor asarlarining ommabop va ilmiy-akademik nashrlarini tayyorlash bilan shug'ullanadigan alohida fan yo'nalishi bo'lib, xalq ijodiyotining nazariyasi, tarixiy asoslari, lokal xususiyatlari, tarixiy-folkloriy jarayon, folklor asarlari poetikasi, mustaqillik davri o'zbek folklori, an'anaviy folklor va postfolklor, folklorizmlarning madaniy qadriyatlar tizimida tutgan o'rni kabi masalalar uning ustuvor yo'nalishlarini tashkil etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Folklor va uning to'plovchilari.
2. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarining folklorshunoslikda tutgan o'rni.
3. Adabiy va tarixiy manbalarda folklor.
4. Folklorning ilmiy o'rganilishi masalalari.

3-mavzu. FOLKLORSHUNOSLIK MAKTABLARI VA METODLARI

Reja:

- 1. Folklorning o'rganilish tarixi.**
- 2. Folklorshunoslik maktablari.**
- 3. Hozirgi zamon jahon folklorshunosligidagi yetakchi maktablar.**

«*Mifologik maktab*» nazariyasi. Ma'lumki, mif qadimgi odamning borliq haqidagi ibtidoiy tasavvurlari majmui bo'lib, koinotning yaratilishi, inson, o'simliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, samoviy jismlarning paydo bo'lishi, tabiiy hodisalarning sabablari va mohiyati, afsonaviy qahramonlar, ma'budlar va ilohlar to'g'risidagi e'tiqodiy qarashlarni o'z ichiga olgan. Hali o'zini tabiatdan ajratib olmagan qadimgi odam o'z atrofidagi moddiy mavjudlikning paydo bo'lish sabablarini mifologik tasavvurlar vositasida izohlashga, tushuntirishga harakat qilgan. Mif qadimgi odamning voqelikka bo'lgan ongsiz hissiy munosabati ifodasi bo'lib, tabiat va jamiyat hayotining turli qirralari mohiyatini tushuntiruvchi eng qadimgi tasavvurlar silsilasidir. Mifologik tasavvurlar muayyan voqelik mohiyatini xayoliy uydirma vositasida izohlasa-da, mif yaratilgan va ommalashgan joyida o'z ijodkori va ijrochilari tomonidan haqiqatda bo'lib o'tgan voqealar bayoni sifatida qabul qilingan.

Qadimgi odamning tabiatni tushunishi va voqelikni idrok etishi g'oyat murakkab tafakkur hodisasi hisoblanadi. Ajdodlarimiz o'zini o'rab olgan moddiy olamning sir-asrorlarini tushunishga, tabiiy hodisalarning mohiyatini anglashga harakat qilar ekan, butun borliqni borlig'icha qabul qilgan. Moddiy olamdagi voqelikni idrok etishda obrazlilik va poetik ramzlardan foydalanish esa badiiy ijodga xos belgi bo'lib, voqelikka ongli hissiy munosabat bildirishga asoslanadi. Dunyodagi moddiy mavjudlikning paydo bo'lishi, muayyan tabiiy hodisalarning ro'y berish sabablari, tabiat va inson munosabati masalalari qadimgi odam ongida asotiriy tarzda talqin qilingan. Olam haqidagi ana shu eng qadimgi e'tiqodiy qarashlar asosida dastlabki mifologik tasavvurlar tizimi kelib chiqqan. Mif - qadimgi odamning voqelikka bo'lgan ongsiz hissiy munosabati ifodasidir.

Mifologik tasavvurlar olamning yaratilishi, o'simlik va hayvonot dunyosining yuzaga kelishi, odamzotning paydo bo'lishini xayoliy uydirma vositasida izohlasa-da, mif o'z ijodkori va ijrochilari tomonidan bo'lib o'tgan voqealar bayoni sifatida baholangan. M.I.Steblyn-Kamenskiyning ta'kidlashicha, "mif - bu muayyan voqelik bayoni bo'lib, unda hikoya qilingan voqea-hodisa nechog'lik uydirma bo'lmasin, yaratilgan va yashab kelgan joyida u hamisha haqiqat, real voqelik ifodasi sifatida qabul qilingan. Albatta, mifni o'rganadigan tadqiqotchi undagi uydirmaga ishonmaydi. Shuning uchun ham mif bugungi kunda haqqoniy hayotiy voqelik ifodasi sifatida anglashilmaydi. Shu tariqa tadqiqotchining mif haqidagi o'z tasavvuri, ya'ni "mif - uydirmadir" degan qarashi yuzaga keladi. Yaratilgan va ommalashgan joyida mif aslida real voqelik ifodasi deb tushunilgan".⁸

⁸ Стеблин-Каменский М.И. Миф. - Л: Наука, 1976. С.4-5.

O'tmishda yashagan ajdodlarimizning olam haqidagi tasavvurlarini o'zida jamlagan, uning dunyoqarashini ifodalagan va avlod-dan-avlodga yetkazishga mo'ljallangan miflarning ommalashish usullari ham turlicha bo'lib, asosan jonli og'zaki ijro orqali, ya'ni so'z vositasida hikoya qilib berilgan. YA'ni mif – afsona janrining badiiy shakli asosida bayon etilgan.

Mifologik tasavvurlar ibtidoiy udum va marosimlarda ritual o'yinlar sifatida namoyish qilingan. Qadimgi tasavvurlar asosida yaratilgan osori atiqalar hamda xalq hunarmandchiligi va amaliy san'ati asarlaridagi ramziy chizgilarda ham mifik syujetlar aks ettirilgan.

Ajdodlarimizning olam, tabiat hodisalari va ijtimoiy hayot xususidagi qadimiy fantastik tushunchalarini o'zida aks ettirgan miflar quyidagi turlarga bo'linadi. 1) **ibtido haqidagi miflar** (olamning yaratilishi va yerda hayotning paydo bo'lishi to'g'risidagi miflar); 2) **samoviy miflar** (osmon jismlari va tabiat hodisalarining paydo bo'lishi haqidagi miflar); 3) **antropogenik miflar** (g'ayrioddiy xislatga ega bo'lgan afsonaviy personajlar haqidagi miflar - masalan, Gerakl, Gilgamesh, Odami Od, Hubbi haqidagi miflar); 4) **kult miflari** (muayyan e'tiqodiy inonchlar bilan bog'liq miflar, masalan, hosildorlik kulti, suv kulti, o'simlik kulti, olov kulti haqidagi miflar); 5) **totemistik miflar** (totem-ajdod haqidagi qadimgi tasavvurlar asosida kelib chiqqan); 6) **kalendar miflar** (yil, oy, kun hisobi bilan bog'liq miflar - masalan, ayamajuz, ahman-dahman, chilla, to'qson hisobi bilan bog'liq miflar); 7) **o'lib-tiriluvchi tabiat kultlari haqidagi miflar** (masalan, Siyovush haqidagi mifologik syujetlar); 8) **animistik miflar** (jon to'g'risidagi qadimgi tasavvurlarni o'zida mujassamlashtirgan miflar); 9) **manistik miflar** (ajdodlar homiyligi haqidagi miflar); 10) **dualistik miflar** (ezgulik va yovuzlik kuchlari o'rtasidagi kurash haqidagi asotiriy qarashlarni o'zida aks ettirgan miflar); 11) **esxatologik miflar** (olamning intihosi, oxir zamon to'g'risidagi miflar).

Insoniyat tafakkuri taraqqiyotining ilk bosqichi sifatida muhim amaliy ahamiyat kasb etgan mifologiya ibtidoiy madaniyatning negizi, olamni idrok etishning qadimiy vositalaridan biri, badiiy tafakkurning ibtidosi hisoblanadi. Mifologiyaning asosini qadimgi odamning koinot, tabiat, inson, osmon jismlari, narsa va hodisalarining paydo bo'lishi haqidagi miflar tashkil etadi.

Mifologiyaning arxaik qatlami quyosh, oy va yulduzlar to'g'risidagi shamsiy, qamariy va astral miflar, olamning paydo bo'lishi haqidagi samoviy miflar, odamzotning yaratilishi haqidagi antropogenik miflar, qadimgi e'tiqodiy qarashlarni o'zida ifoda etgan totemistik, animistik va kult miflaridan tashkil topgan. Dehqonchilik madaniyati shakllangan hududlarda esa tabiiy-iqlimiy o'zgarishlarning ramziy-metaforik talqinlari asosiga qurilgan taqvimiy (kalendar) miflar va o'lib-tiriluvchi tabiat kultlari haqidagi miflar keng tarqalgan. Xususan, Osiris (qadimgi Misr), Adonis (Finikiya), Dionis (Yunoniston), Siyovush (O'rta Osiyo) haqidagi mifologik syujetlar shu tariqa yuzaga kelgan. O'zining ilk taraqqiyot bosqichida eng sodda ibtidoiy inonchlardangina iborat bo'lgan mifologiya insoniyat tafakkurining tadrijiy rivoji davomida olam, jamiyat va tabiat haqidagi asotiriy syujetlar, mifik obraz va tasavvurlar silsilasini o'z ichiga olgan mukammal tizimga aylangan.

Ijtimoiy ongning animizm, totemizm, fetishizm kabi qadimiy shakllari mifologiya bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ibtidoiy dunyoqarash tizimi sifatida shakllangan mifologiya qadimgi diniy e'tiqodlarning ilk kurtaklari,

ajdodlarimizning falsafiy, axloqiy va ijtimoiy qarashlari, olam va odam hayotiga doir eng sodda tushunchalari, voqelikni ongsiz-hissiy anglash asosiga qurilgan ramziy-metaforik obrazlar, shuningdek, soʻz sanʼati, marosimlar tizimi va mifologik tafakkurning turli xil shakllarini oʻz ichiga qamrab olgan. U qadimgi odamning borliq olamni idrok etishga doir tasavvur va qarashlarini oʻzida jamlagan izchil tizim sifatida ibtidoiy mafkuraning yetakchi gʻoyasi boʻlib xizmat qilgan. Mifologiya ibtidoiy insonning qarashlarini oʻzida mujassamlashtirgan sinkretik hodisadir. Shu bois, mifologiya folklor, yozma adabiyot, sanʼat va maʼnaviy qadriyatlarning shakllanishi uchun zamin vazifasini oʻtagan.

Ezgulik kuchlarining kaos(zulmat)ni oʻziga makon qilgan yovuzlikka qarshi kurashini oʻzida aks ettirgan qadimgi miflar badiiy tafakkurning shakllanishida muhim rol oʻynagan. Voqelikni estetik kategoriya sifatida idrok etish hamda badiiy soʻz vositasida talqin qilish anʼanasi kelib chiqqach, qadimgi miflarning asosiy qismi soʻz sanʼatining turli janrlariga singib ketgan. Oʻzbek xalq ogʻzaki badiiy ijodiyotidagi koʻplab epik syujet va anʼnaviy motivlarning genetik ildizlari bevosita mifologik tasavvurlar qatlamiga borib taqaladi. Miflar “Avesto”, “Iliada”, “Ramayana”, “Shohnoma”, “Kalevala”, “Alpomish”, “Goʻroʻgʻli” kabi buyuk badiiy yodgorliklarning yaratilishida ham salmoqli oʻrin tutgan.

Qadimgi mifologik tasavvurlar va asotiriy syujetlar badiiy tafakkurning shakllanishi hamda taraqqiyotida oʻziga xos sarchashma vazifasini oʻtaganligi uchun ham xalq ogʻzaki badiiy ijodiyoti, yozma adabiyot va sanʼat asarlarida mifologik negizga ega boʻlgan koʻplab asotiriy personajlar uchraydi. Mifologik tasavvurlar asosida kelib chiqqan bunday obrazlar xalq xayoloti va voqelikni fantastik talqin qilish anʼanasining mevasidir. Mifik obrazlar muayyan voqea-hodisaning jonlantirilgan timsoliy ifodasi boʻlib, voqelik mohiyatini metaforik, ramziy va istioraviy holatda oʻziga koʻchirganligi uchun ham uning shakliy tajassumi hisoblanadi.

“Mifologik maktab”ning yuzaga kelishi va folklorshunoslikning oʻziga xos ilmiy yoʻnalishiga aylanishida Vilgelm Grimm va Yakov Grimmlarning xizmatlari katta boʻldi. Ularning folkloristik tadqiqotlarida xalq ogʻzaki badiiy ijodiyotining qadimiy asoslari, ayniqsa, mifologiya masalalari muhim oʻrin tutgan. 1835 yilda Y.Grimmning “Nemis mifologiyasi” nomli asari bosilib chiqdi. “Edda” va “Nibelungi” eposlari tahliliga bagʻishlangan bu kitobda muallif oʻrta asr solnomalari hamda avliyolarning manoyiblari, koʻhna tasavvur va eʼtiqodlarning folklor asarlarida, xalq urf-odatlarini va marosimlari, rasm-rusum va odatlarida saqlanib qolgan qoldiq holdagi koʻrinishlarini qiyosiy tahlil qilish orqali qadimgi german miflarining ildizlarini aniqlashga harakat qilgan. Y.Grimm mifologik tasavvurlarning maqol, matal, qoʻshiq, topishmoq, afsona kabi janrlarda saqlanib qolgan izlari qadimgi germanlarning tasavvurlari va eʼtiqodiy qarashlari tizimi qanday boʻlganligini aniqlashda oʻziga xos kalit rolini oʻtaydi deb hisoblagan. U yoki bu mifologik tasavvurning qadimiylilik darajasini oshirib koʻrsatishga urinish, afsona, ertak, topishmoq tarkibidagi mifologizmlarni “qadimgi tasavvurlar qoldigʻi” sifatida talqin qilishda folklor janrlarining shakllanish jarayoniga xos tarixiylik prinsipini hisobga olmaslik hamda qiyoslanayotgan hodisalarning zohiriy

mutanosibligiga berilib ketish kabi kamchiliklaridan qat'iy nazar Y.Grimmning bu asari folklorshunoslikda katta shuhrat qozondi.

Y.Grimm tomonidan qo'llanilgan «qiyosiy mifshunoslik metodi» katta hajmdagi faktik materialni ilmiy tavsiflashga imkon berdi. Bu asar faktik materialga boyligi, metodologik asosining o'z davriga nisbatan yangiligi, mif talqiniga doir barcha ilmiy qarashlarni o'zida mujassamlashtirganligi va german miflarining tizimiy tahliliga bag'ishlanganligi tufayli uning muallifi Y.Grimmning ilmiy konsepsiyasi folklorshunoslikda "mifologik maktab nazariyasi"ga asos soldi, deb e'tirof etildi. Shu tariqa folklorshunoslik fani tarixida "mifologik maktab" atamasi paydo bo'ldi.

"Mifologik maktab" jahonning ko'pgina mamlakatlari folklorshunosligida keng ko'lamda rivojlandi. Bu borada, ayniqsa, Germaniya (A.Kun, V.Shvars, V.Manxardt), Angliya (M.Myuller, J.Koks), Italiya (A.De.Gubernatis), Fransiya (M.Breal), Shveysariya (A.Pikte), Rossiya (A.N.Afanasev, F.I.Buslayev, O.F.Miller), Amerika (E.Chembers, G.Marrey, J.Xarrison, J.Ueston, F.Kornford)da olib borilgan ilmiy tadqotlar "mifologik maktab" nazariyasini takomillashtirishga katta hissa bo'lib qo'shildi.

O'zbek folklorshunosligida ham miflarni tadqiq etish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Xususan, mifologiyaning o'zbek xalq dostonlari syujet qurilishi va obrazlar silsilasida tutgan o'rni G'.Akramov tomonidan chuqur tadqiq etildi. Uning "O'zbek xalq dostonlarida mifologiya" (1980) mavzuidagi yirik tadqiqoti mif va epos munosabati masalasini "Go'ro'g'li" turkumiga mansub dostonlardagi mifologik obrazlar tahlili misolida o'rganishning ajoyib namunasi hisoblanadi. Ertak va dostonlarda mifologiyaning saqlanib qolishi dostonlarning qadimiyligi hamda xalq tasavvurida mifologik tushunchalarning yashovchanligi bilan belgilanishini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab bergan tadqiqotchi totemistik, animistik va manistik (ajdodlar homiyligi to'g'risidagi) mifologiyaning o'zbek folkloridagi talqinlarini keng ko'lamda o'rgandi. G'.Akramovning "Animatik mifologiya" (1977), "Manistik mifologiya" (1979), "Go'ro'g'li" turkumida mifologik obrazlar" (1978), "Mifologiyaning ayrim epik janrlar bilan o'zaro munosabati" (1981), "Mif va yozma adabiyot munosabatiga doir" (1996) kabi asarlaridagi tahliliy mulohazalar va xulosalar o'zbek xalq eposi o'zining ko'p asrlik badiiy-estetik taraqqiyoti davomida mifologiyadan oziqlangani holda, uning inkori sifatida yuzaga kelganligini isbotlab berganligi bilan folklorshunoslik tarixida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek adabiy tafakkuri taraqqiyotidagi tarixiy-folkloriy jarayonning muhim qonuniyatlaridan biri – janrlar diffuziyasi, ya'ni turli-tuman janrlarning bir-biriga singib ketishini tadqiq etgan B.Sarimsoqov mifning epik janrlar tizimidagi o'rnini mif va ertak, mif va doston munosabati tahlili orqali ko'rsatib berdi. U o'zbek mifologiyasi arxaik, klassik hamda o'rta asrlarga xos miflarni o'z ichiga oladi, deb hisoblaydi. Bizningcha, o'zbek mifologiyasining taraqqiyoti qadimgi ajdodlarimizning totemistik, animistik, dualistik va magik inonchlari; ibtidoiy odamlar turmushida ritual-ramziy ahamiyat kasb etgan marosimlar; O'rta Osiyoda yashagan qadimgi qavmlar dunyoqarashida alohida o'rin tutgan otashparastlik aqidalari; o'lkamizda shakllangan qadimgi dehqonchilik madaniyati an'analari

bilan bog‘liq hosildorlik kultlari; islom dini ta‘limoti va u orqali O‘rta Osiyoga kirib kelgan Sharq, xususan, arab folklori an‘analari; mo‘g‘ul va buryat, chin va hind, eron va yunon mifologiyasining ijodiy ta‘siri bilan bevosita aloqadordir.

«**Fin maktabi**». Folklor asarlarini o‘rganish, ayniqsa, epik syujetlar va motivlarning genezisi hamda tarqalish areali xususida fikr yuritish, xalq eposi, og‘zaki nasriy asarlar bo‘yicha katalog va ko‘rsatkichlar tuzishda “fin folklorshunoslik maktabi”ning ilmiy-nazariy qarashlari, xususan, uning “tarixiy-jo‘g‘rofiy metodi”dan foydalaniladi. Folklorshunoslikdagi “tarixiy-jo‘g‘rofiy metod”ning yuzaga kelishi va ilmiy tadqiqotlar amaliyotiga joriy etilishi muayyan folklor asarini turli variantlar asosida yozib olib, nashr etish va ilmiy tahlilda variantlarni qiyoslab o‘rganish usulining qo‘llanilishi bilan bog‘lanadi.

Xalq og‘zaki badiiy ijodi asarlarini to‘plash ishlari Finlandiyada XVII asr oxiridan boshlangan. O‘zining butun umrini shodland va irland xalq qo‘shiqlarini to‘plashga baxsh etgan ingliz shoiri J.Makfersonning asarlarini sevib mutolaa qilgan fin filologi E.G.Portan 1776-1788 yillarda o‘z xalqining qadimiy qo‘shiqlaridan ayrim namunalarni yozib olgan. Fin runalari esa ilk bor Topelius tomonidan kashf etilgan. 1831 yilda «Fin adabiyoti» jamiyati tashkil etilgach, o‘lkada folklor asarlarini to‘plash bilan qiziquvchi kishilar uchun katta imkoniyatlar yuzaga keldi. Dunyo xalqlari badiiy tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutadigan fin runalari – “Kalevala”ning yozib olinishi esa asli kasbi tabib bo‘lgan fin folklorshunosi va tilshunosi Elias Lyonrot (1802-1884) faoliyati bilan bog‘liqdir. E.Lyonrot talabalik yillaridayoq xalq tabobatiga doir materiallar to‘playotganida har xil xastaliklarni davolash maqsadida ijro etiladigan afsun-avrash matnlarini yozib olgan. Shu tariqa, u fin xalqining ota-bobolari tomonidan yaratilgan liro-epik qo‘shiqlar - runalarning sehrli olamiga kirib bordi. Oddiy dehqon kiyimini kiyib olib, fin runalarini to‘plashga kirishgan yosh E.Lyonrot 1828-1844 yillarda Sharqiy Finlandiya va Kareliya bo‘ylab safar qilgan. Har bir ijrochi unga o‘zi yoddan biladigan variantni kuylab bergan. Ammo sinchkov olimga bu variantlarning har biri mustaqil asar ekanligini sezib qolgan. Shuning uchun ham E.Lyonrot o‘zi yozib olgan runa namunalaridan foydalangan holda barcha variantlar asosida fin xalq eposi – “Kalevala” dostonini qayta tiklagan. U fin xalq qo‘shiqlari to‘plami (“Kanteletar”, 1829-1831), fin maqol va matallarini ham to‘plab, chop ettirgan.

Xalq qo‘shiqlarini turli variantlari bilan birga yozib olish amaliyoti aslida birinchi marta serb shoiri va folklorshunosi V.S.Karadjich (1787-1864) tomonidan qo‘llanilgan. U o‘zi yozib olgan serb xalq qo‘shiqlarini 1813-1815 yillarda Venada bir necha jildlik kitob holida chop ettirgan. Lekin E.Lyonrot tadqiqotlarining ahamiyati shunda ediki, u fin runalarining variantlaridan tarixiy-rekonstruktiv maqsadda foydalanib, allaqachonlar yaxlit asar sifatida jonli ijrodan tushib qolgan ulkan xalq eposini tiklashga erishdi.

Taniqli fin adibi va filolog olimi, Gelsingforss universiteti professori Yulius Kron (1835-1888) o‘z ijodiy faoliyati davomida “Kalevala” eposini o‘rganishga katta ahamiyat bergan. Fin milliy eposining o‘ziga xos syujet qurilishi, betakror obrazlar tarkibi va badiiyati Y.Kronni yoshligidanoq o‘ziga maftun etgani bois, 1884 yilda “Kalevala”ning genetik ildizlariga doir yirik ilmiy tadqiqotini nashr

ettirdi. U mazkur epos syujetining genetik asoslarini aniqlash maqsadida dostonning turli davrlarda va turli hududlarda tarqalgan variantlarini qiyosiy tahlil qilishga kirishdi. Uning fikricha, “eposning yuzaga kelishi masalasini aniqlashga kirishishdan avval bu asarning barcha namunalarini geografik va xronologik jihatdan bir tizim holiga keltirish lozim. Shunday qilinsa, eposning qadimiy namunasiga xos elementlarni nisbatan keyinroq qo‘shilgan motiv va badiiy unsurlardan ajratib olish mumkin bo‘ladi”.

Epos genezisini oydinlashtirish bilan bog‘liq bu metodni Y.Kron o‘zining 1988 yilda chop ettirilgan “Kalevalan tosinnot” asarida muvaffaqiyat bilan qo‘llagan. U xalq eposi variantlarini mavzu tiplari va mazmuniga qarab tasniflash bilangina cheklanib qolmasdan, folklorshunoslikda birinchi marta dostonlarni yaratilish davri va tarqalish hududiga ko‘ra ham guruhlashtirish mezonlarini ishlab chiqdi.

Y.Kron folklor asarlarini o‘rganishdagi tarixiy-jo‘g‘rofiy metodni ishlab chiqishda S.Grundtvig tadqiqotlari hamda V.Ril gipotezalariga asoslandi.

O‘zining skandinaviya filologiyasiga doir tadqiqotlari bilan folklor asarlarini yozib olib, nashr etish va ilmiy o‘rganish sohasida yangi yo‘nalishga asos solgan daniyalik professor Sven Grundtvig (1824-1883) uzoq yillik folklor to‘plovchilik faoliyati davomida xalq eposi va qo‘shiqlarining ko‘plab variantlarini yozib oldi. U o‘z mamlakatining barcha hududlaridan to‘plangan va shakllanish tarixiga ko‘ra turli davrlarda yaratilgan folklor asarlarini nashrga tayyorlab, “Daniyaning qadimiy xalq qo‘shiqlari” (1853-1899 yillarda chiqarilgan yetti jildlik bu majmua “Danmarks gamle folkeviser” deyiladi) nomi ostida chop ettirdi. O‘zidan avvalgi folklorshunoslardan farqli ravishda S.Grundtvig variantlilik - qo‘shiqlarning xalqchilligini belgilashdan tashqari, xalq poetik ijodiyoti an‘anasining taraqqiyotini ko‘rsatuvchi badiiy qonuniyat ham ekanligini qayd qilgan.

S.Tompson jahonning turli mamlakatlarida chop ettirilgan va Folklor arxivlarida saqlanayotgan ulkan hajmdagi faktik materialni tahlil qilishga kirishar ekan, “fin maktabi” asoschilari tomonidan qo‘llanilgan “**tiplarga ajratish metodi**” bu darajadagi katta materialni sistemalashtira olmasligini sezib qoldi. O‘z salafilaridan farqli o‘laroq, S.Tompson syujetlarni tiplarga ajratishning eng kichik rubrikativ birligi sifatida syujetni emas, balki motivni tanladi va shu asosda ish olib bordi. Shuning uchun ham 1936 yilda nashr etilgan 6 jildlik katalog “Ertak motivlarining ko‘rsatkichi” deb atalgan bo‘lib, ilk jildning avvalidagi so‘zboshida “Ko‘rsatkich”ning mohiyati haqida ma’lumot berilgan edi.

S.Tompson o‘zining mazkur “Ko‘rsatkich”iga kiritilgan motivlarni quyidagi tartibda guruhlashtirilgan:

- 1) qadimgi kosmogonik mif motivlari;
- 2) totemizm, magiya, inonch-e’tiqodlar, xalq qarashlari, g‘ayrioddiy kuchlar haqidagi tasavvurlar hamda jonivorlarning ramziy obrazlari bilan aloqador motivlar;
- 3) “inson taqdiri va xarakterining individual sifatlari” tasviri bilan bog‘liq motivlar;

4) qirollar, shahzodalar, shohona urf-odatlar, ijtimoiy tabaqalar va kasb-hunarlar bilan bog‘liq nasriy asarlar motivlari (S.Tompson bu guruhni “ijtimoiy tizimga oid motivlar” deb nomlagan);

5) taqdirlash va jazolash bilan bog‘liq motivlar;

6) qochish, johillik, shahvoniyat, uylanish va tug‘ilishga oid motivlar;

7) diniy motivlar;

8) yumoristik motivlar.

Xalq nasri asarlarini syujet tiplari bo‘yicha emas, balki syujet qurilishini tashkil etuvchi an‘anaviy motivlar silsilasi asosida tasniflashning S.Tompson tomonidan taklif qilingan usuli folklorshunoslar tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Chunki avvalgisiga nisbatan mukammalroq bo‘lgan bu usulning afzalligi - epik syujetlar migratsiyasining hududiy qamrovini yanada aniqroq belgilash, tahlil qilinaajak faktik material qamrovini kengaytirish hamda folklorning ertakdan boshqa janrlariga ham tatbiq etilish imkoniyatiga egaligida edi.

S.Tompson 1946 yilda Indiana universiteti (AQSH) huzurida Folklor institutini tashkil etdi va folklorshunoslikdagi “antropologik maktab” vakillarining bahs-munozaralariga qaramay, «tarixiy-jo‘g‘rofiy metod» asosidagi ilmiy tadqiqotlarni izchil davom ettirdi. Natijada Polineziya va Mikroneziya, Yevropa mamlakatlari va Amerika xalqlari ertaklarining motivlar ko‘rsatkichlari nashr etildi. 1955 yildan boshlab esa S.Tompson tomonidan tuzilgan “Motivlar ko‘rsatkichi”ning qayta ishlab, to‘ldirilgan nashri chiqarila boshlandi.

Jahon xalqlari folklorining ertak, mif, afsona, rivoyat, naql, masal, latifa va boshqa janrlari materiallari asosida to‘ldirilgan mazkur “Ko‘rsatkich” folklorshunoslikda “baynalmilal yig‘ma katalog” sifatida yuqori baholandi. Shuning uchun ham bu ko‘rsatkich “Yevropa folklorshunoslar jamiyati” (FFC) tomonidan 1961 yilda Xelsinkida nashr ettirildi. Ilmiy izohlar, tuzatishlar va aniqliklar kiritilgan keyin 1964, 1973 yillarda qayta chop etildi va **“Aarne-Tompson ko‘rsatkichi”** nomi bilan ataldi. A.Aarne ishlab chiqqan tizim va metodikani qo‘llab ish ko‘rgan S.Tompson katalog yaratishda o‘sha davrgacha nashr ettirilgan barcha ertak to‘plamlaridagi materiallar, ilmiy tadqiqotlarda tahlil qilingan syujetlar va folklor arxivlarida saqlanayotgan matnlardan foydalangan. Bu katalog ertaklarni sistemalashtirishning asosiy ilmiy ko‘rsatkichiga aylandi va ertak syujetlarining milliy kataloglarini yaratishga bel bog‘lagan folklorshunoslar ana shu manbadan foydalanib, syujet tiplarini **“AT”** belgisi asosida tasviflaydilar.

«Migratsion maktab». XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, folklorshunoslar miflarni qiyosiy o‘rganish maqsadida juda boy faktik material to‘pladilar. Bu esa jahonning turli joylarida istiqomat qiluvchi xalqlar og‘zaki badiiy ijodi va yozma adabiyotida ko‘plab o‘xshash syujet, motiv va obrazlar mavjudligini ko‘rsatdi. Aniqlanishicha, tarixiy-etnik kelib chiqishida umumiylik bo‘lmagan xalqlarning ertaklari orasida syujet qurilishi va motivlar tizimiga ko‘ra bir-biriga juda o‘xshash asarlar ko‘pchilikni tashkil etar ekan. Dunyo xalqlari folkloridagi bunday mushtarakliklarning sababini o‘sha davr folklorshunosligidagi asosiy yo‘nalish hisoblangan “mifologik maktab”ning “hind-yevropa bobosyujetlari”ni o‘rganishga asoslangan “qiyosiy-filologik” metodi yordamida aniqlashning imkoni bo‘lmadi. Chunki epik syujetlarida o‘xshashlik mavjudligi

aniqlangan xalqlar bir-biridan jo'g'rofiy o'rni, etnik mansubiyati, diniy-e'tiqodiy qarashlari va turmush tarziga ko'ra jiddiy farqlanib turardi. Shu tariqa, folklorning bu o'ziga xos xususiyatini yangi ilmiy konsepsiya va nazariya asosida tadqiq etish ehtiyoji tug'ildi va turli-tuman xalqlar folkloridagi o'xshashliklarning sababini tushuntirishga qaratilgan "sayyor syujetlar nazariyasi" yuzaga keldi.

Har xil xalqlar so'z san'atidagi mushtarak epik hodisalarni folklorshunoslikda "**migratsion nazariya**", "**o'zlashtirish nazariyasi**", "**kezuvchi syujetlar nazariyasi**", "**sayyor syujetlar nazariyasi**" kabi turli xil nomlar bilan ataluvchi mazkur ilmiy yo'nalish XIX asrning 50-yillaridan e'tiboran G'arbiy Yevropa folklorshunosligida "**migratsion maktab**" nomini oldi.

Turli xalqlar epik syujetlarining o'xshashligi birinchi marta "Kalila va Dimna" masallarini tadqiq etgan fransuz olimi Silvester de Sasi tomonidan aniqlangan edi. U uzoq yillar mobaynida "Panchatantra" ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib bordi va 1816 yilda "Kalila va Dimna" yoki arab tilidagi «Bidpay masallari» nomli kitobni chop ettirdi. S.Sasi buddaviylik aqidalarini targ'ib etuvchi adabiyotlarni, xususan, budda koinlarining afsona, rivoyat, naql va masallarini o'rganib, buddizm inqirozidan keyin bu ta'limotning ma'rifiy-adabiy merosidan braxmanlar foydalanishi va "Panchatantra"ning shakllanish tarixiga doir qimmatli fikrlar bildirdi.

Garchi bu tadqiqotda epik syujetlarning ko'chishi xususida fikr yuritilmagan bo'lsa-da, S.Sasining ilmiy qarashlarini davom ettirgan L.Delonshanning "Hind masallari va ularning Yevropaga tarqalishini o'rganish tajribasidan" (1848), V.Vagenerning "Hind va yunon apologlari orasidagi o'zaro aloqalar haqida ocherk" (1852) asarida xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarining ommalashishida o'zaro ta'sir va madaniy aloqalar muhim rol o'ynaganligi e'tirof etildi. Bu ikki tadqiqotchi qadimgi yunon masallarining ma'lum bir qismi Osiyo xalqlari folklorining ta'sirida yuzaga kelganligini asoslab, hind adabiyotining ma'rifiy xarakterdagi adabiy janri – apologlarning yunonlar tomonidan o'zlashtirilishi natijasida masal janri kelib chiqqan, degan qarashni ilgari surdilar.

L.Delonshanning hind apologlari va yunon masallari orasidagi aloqadorlik to'g'risidagi gipotetik qarashlari taniqli nemis filolog olimi, qiyosiy tilshunoslik va hind filologiyaga doir ko'plab ilmiy asarlar muallifi, Gyottingen universiteti professori Teodor Benfey (1809-1881) tomonidan yaratilgan "migratsion nazariya"ning kelib chiqishiga asos bo'ldi.

T.Benfey "mifologik maktab" vakillarining folklor asarlari g'oyat qadimiy asoslarga egaligi haqidagi ilmiy qarashlarini ma'qullagani holda, "xalq og'zaki badiiy ijodiyotining taraqqiyoti o'zaro madaniy va adabiy ta'sir jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir", - degan xulosaga keldi. U folklorning rivojlanishida milliy mentalitet va tarixiy omillarning ahamiyatini e'tibordan soqit qilganiga qaramay, o'zining hind adabiyoti syujetlarining boshqa xalqlar folkloriga "ko'chib o'tishi" haqidagi ilmiy qarashlari bilan folklorshunoslik tarixida burilish yasadi.

T.Benfey qadimgi hind ertaklari, naql va masallari to'plami "Panchatantra"(milodiy I asr)ni nemis tiliga tarjima qildi va 1859 yilda nashr ettirdi. Olimning ana shu nashrga so'zboshi sifatida ilova qilingan qariyb 600 sahifalik tadqiqotida sanskrit ertaklari jahondagi boshqa xalqlar folklorida mavjud

bo'lgan epik syujetlar bilan o'xshashligiga ko'plab dalillar keltirdi. Shuning uchun ham T.Benfeyning ana shu so'zboshi-tadqiqoti folklorshunoslik tarixidagi "migratsion maktab" nazariyasining boshlang'ich nuqtasi bo'ldi.

Chunki T.Benfey "Panchatantra" va Yevropa xalqlari ertaklari syujet tizimidagi o'xshashlikning sababini hind-yevropa xalqlarining etnik tarixidagi mushtaraklik (ya'ni "mifologik maktab" tarafdorlari ta'biri bilan aytganda, "hind-yevropa bobosyujetlari")dan emas, balki, bu xalqlar o'rtasidagi o'zaro madaniy-tarixiy aloqalardan izlash lozim, deb hisobladi. Uning fikricha, Sharq madaniyatining G'arbiy Yevropa xalqlariga ta'siri bir necha tarixiy bosqichlarni o'z ichiga oladi. Iskandar Zulqarnaynning yurishlari va ellinizm davri(miloddan burungi VIII asrlar)da amalga oshirilgan savdo-iqtisodiy, madaniy aloqalar "epik syujetlarning ko'chishi" jarayoni ro'y bergan birinchi bosqich bo'lsa, arab iste'lochilarining xuruji va salb yurishlari davri ikkinchi bosqich deb talqin qilinadi. T.Benfeyning taxminicha, Osiyo xalqlari adabiyotining Yevropa folkloriga ta'siri sezilarli darajada kuchayishi bilan xarakterlangan ana shu "ikkinchi bochqich"da Sharq adabiyoti Yevropaga asosan uch yo'nalish bo'ylab kirib kelgan: 1) O'rta yer dengizi sohillari mamlakatlari, shuningdek, Ispaniyaning arablar tomonidan iste'lo etilishi hamda "mavritaniya madaniyati"ning yuzaga kelishi; 2) Sharq madaniyatining Yunoniston arxipelagi orqali Sitsiliya va Italiyaga kirib kelishi; 3) folklor asarlari va adabiy syujetlarning O'rta va Kichik Osiyodan Vizantiya hamda Bolqon yarim oroli orqali Sharqiy Yevropaga "Buyuk ipak yo'li" bo'ylab kirib kelishi.

Sharq va G'arb xalqlari o'rtasidagi adabiy aloqalarning ana shunday murakkab tarixiy-folkloriy tavsifini ilmiy jihatdan dalillaganligi uchun ham T.Benfey konsepsiyasi folklorshunoslik tarixida **"tarixiy-oriyentalistik metod"** nomini oldi.

T.Benfey bilan deyarli bir vaqtda folklor an'anasining rivojlanishi va taraqqiy etishida "sayyor syujetlar"ning bir xalq og'zaki badiiy ijodidan boshqasiga "ko'chib o'tishi" jarayoni muhim rol o'ynashini rus olimi A.N.Pipin ham kashf etgan edi. Uning 1858 yilda nashr etilgan "Ko'hna rus qissalari va ertaklarining adabiy tarixidan ocherklar" nomli asari qadimgi rus adabiyotining sharq va g'arb adabiy an'analari bilan o'zaro aloqalarini o'rganishga bag'ishlangan.

"Sayyor syujetlar nazariyasi" XIX asrning oxiridan boshlab ko'pgina folklorshunoslarni o'ziga jalb etdi. Jahon xalqlari folklorining o'zaro ta'siri va aloqalarini o'rganishga R.Kyoler, M.Landau, N.Volte (Germaniya), G.Paris, E.Kosken (Fransiya), A.Klouston (Angliya), A.de Ankona, D.Komparetti (Italiya), I.Polivka (Chexiya) kabi olimlar "migratsion maktab"ning ilmiy-nazariy qarashlarini rivojlantirishga katta hissa qo'shishdi.

Rus folklorshunosligida **"benfeizm"**, **"komparativizm"** nomini olgan "sayyor syujetlar nazariyasi" V.V.Stasov, F.I.Buslayev, V.F.Miller, A.N.Velelovskiy, I.N.Jdanov, G.N.Potanin, A.N.Kirpichnikov, A.M.Lobodu singari olimlarning tadqiqotlarida davom ettirildi. Epik syujetlarning o'zlashtirilishi jarayoni bilan bog'liq o'ziga xos tarixiy-filologik qonuniyatlarni ochishga qaratilgan **"komparativistik"** yoki **"qiyosiy folkloristik metod"**,

ayniqsa, V.V.Stasovning “Rus bilinalarining kelib chiqishi” (1868), A.N.Veselovskiyning “Sharq va G‘arbning adabiy aloqalari tarixidan” (1872), “Janubiy rus bilinalari” (1881-1884), V.F.Millerning “Rus xalq eposiga doir ekskurslar” (1892), G.N.Potaninning “O‘rta asr Yevropa eposida sharq motivlari” (1899) kabi asarlarida chuqurlashtirildi.

O‘zbek folklorshunosi G‘.Jalolov o‘zining “O‘zbek xalq ertaklari poetikasi” (1976), “O‘zbek folklorida janrlararo aloqalar” (1979), “O‘zbek xalq ertak eposi” (1980) kabi kitoblarida Sharq xalqlari adabiyoti va folklorining o‘zbek folklori epik syujetlari taraqqiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatganligini e’tirof etadi. Olim folklordagi mushtarak syujetlarning vujudga kelish sabablarini quyidagi ikki jihat bilan bog‘lab izohlaydi:

a) birinchidan, xalqlarning qadimdan bir-biriga yaqin hududda yoki qo‘shni bo‘lib yashashi, tarixiy-tadrijiy rivoji, yashash tarzi va dunyoqarashidagi yaqinlik ertaklar syujetidagi o‘xshashlikni keltirib chiqaradi;

b) ikkinchidan, “ertaklardagi ayrim mashhur syujetlarning bir xalqdan ikkinchisiga, bir o‘lkadan boshqasiga ko‘chib yurishi, o‘tib turish hollari ham mavjud bo‘lib, bu xalqlar orasidagi...iqtisodiy, savdo, madaniy va turli-tuman o‘zaro aloqalar bilan bog‘liqdir”.⁹

G‘.Jalolov o‘zbek folklorshunosligi tarixida birinchi bo‘lib Sharq xalqlari yozma adabiyoti, xususan, xalq kitoblarining tarjimalari o‘zbek folklori epik janrlariga katta ta’sir ko‘rsatganligini, xususan, o‘zbek ertakchilari repertuarida hind, eron, arab xalqlari folkloridan o‘zlashtirilgan syujetlar asosida yaratilgan asarlar mavjudligini aniqlagan. Uning epik syujetlarni qiyosiy tahlil qilish borasidagi izlanishlari natijasida “Kalila va Dimna”, “Vetalining yigirma besh hikoyasi”, “Ming bir kecha”, “To‘tinoma” kabi Sharq adabiyotining mumtoz asarlari o‘zbek xalq ertaklari syujet tizimini boyitishga katta hissa qo‘shganligi ma’lum bo‘ldi. Masalan, “Qumursqa”, “Ovchi, Ko‘kcha va dono”, “Ilonning ishi zahar solmoq”, “Hiylagar bedana” ertaklari syujeti “Kalila va Dimna” hikoyalariga o‘xshab ketsa, milodning I asrida vujudga kelib, Markaziy Osiyo, Mo‘g‘uliston va Tibet xalqlari orasida juda mashhur bo‘lgan “Vetalining yigirma besh hikoyasi” kitobidagi beshinchi hikoya uch og‘a-ini botirlar haqidagi o‘zbek xalq ertaklarini esga soladi.

“Sayyor syujetlar” yoki “ko‘chib yuruvchi syujetlar”ning o‘zbek xalq ertaklari syujet silsilasini boyituvchi manbalardan biri bo‘lganligini to‘g‘ri e’tirof etgan G‘.Jalolov qadimgi hind adabiyoti namunalarining O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbeklar orasida tarqalishi interpretatsiya yo‘li bilan amalga oshgan, deb hisoblaydi: “ertaklar qanday bo‘lsa, shundayligicha qabul qilinmaydi, balki ularning ba’zi motivlari qabul qilinib, juda katta o‘zgarishlar(interpretatsiya)ga uchradi. Xalqimiz bu ertaklar motivlarini o‘z hayoti, madaniyati, psixologiyasi, dunyoqarashi, urf-odatlarini, orzu-istaklari zaminida qayta ishlab chiqdi, o‘z talabiga javob beradigan o‘rinlarni qoldirib, ba’zilarini esa batamom qayta ishlab, original ertaklar darajasiga ko‘tardi”.

⁹ Жалолов Г. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. — Тошкент: Фан, 1976. 41-бет.

Ertak syujetlarining shakllanishini asosan “syujetlarning ko‘chib o‘tishi” jarayoni bilan bog‘liq, deb hisoblagan “migratsion maktab” vakillaridan farqli o‘laroq G‘.Jalolovning fikricha, epik syujetlar quyidagi ikki omil asosida yuzaga kelgan: “o‘zbek xalq ertaklari syujetining xalqimiz hayoti, dunyoqarashi, urf-odati, milliy xususiyati va yashash sharoiti bilan chambarchas bog‘liqligi uning o‘ziga xos xususiyatlaridandir. Shuning uchun ham bu ertaklarning syujeti xalqaro ertak syujetiga monand bo‘lishi, ko‘chib yuruvchi syujet deb nomlanishidan qat’i nazar, ular o‘zbek xalqining uzoq asrli juda qadimiy madaniyati bilan bog‘liq holda vujudga kelgan”.

O‘rta Osiyo turkiy xalqlari ertakchilik an‘analari tarixini qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan tadqiq etgan folklorshunos olim X.Egamovning “Sayyor syujetlar” (1975), “Rang-barang olam” (1979), “Turkiy xalqlar ertakchilik an‘analari aloqalari tarixidan ocherklar” (1980) kabi asarlarida o‘zbek xalq ertaklari syujet silsilasi qardosh turkiy xalqlar folklori materiallari bilan qiyosan tahlil qilindi. Uning fikricha, “bir xalq og‘zaki ijodidan ikkinchi xalq og‘zaki ijodiga o‘zlashgan, ya’ni mazkur xalq ideologik, falsafiy, estetik va etik qarashlaridagi o‘ziga xosliklar yorqin aks etgan, interpretatsiyaga uchragan motivlar” “ko‘chib yuruvchi yoki xalqaro motivlar” deyiladi. Turkiy xalqlar ertaklarida yunon, arab, hind va eron mifologiyasi hamda folkloriga xos “ko‘chib yuruvchi syujet” va motivlar mavjudligini ertaklarning qiyosiy tahlili vositasida aniqlagan X.Egamov “bir xalq ijodidagi motiv yoki epizod ikkinchi xalq uchun butun bir ertak syujeti bo‘lib xizmat qilishi yoki aksincha, bir syujet ikkinchi xalqqa o‘tganida milliy interpretatsiyaga uchrab, shu xalq ertagida ma’lum motivlarga aylanishi” qonuniyati mavjudligini aniqladi.

O‘zbek folklori epik syujetlari tizimining shakllanishi va boyib borishida arab adabiyoti, ayniqsa, “Ming bir kecha” (“Alf layla va layla”)ning ta’siri kuchli bo‘lgan. Shu bois, o‘zbek folkloridagi “o‘zlashtirma syujetlar”ning manbalari haqida so‘z yuritganda arab-o‘zbek folklor aloqalari masalasiga ham to‘xtalish kerak bo‘ladi. Folklorshunos olim SH.Shomusarovning “Arab va o‘zbek folklori tarixiy-qiyosiy tahlili” (2002) nomli tadqiqoti xuddi shu muammo tahliliga bag‘ishlangan. Olim arab va o‘zbek xalq ertaklari syujet tizimidagi mushtarakliklarning yuzaga kelishiga quyidagi ikki omil asos bo‘lgan, deb hisoblaydi: a) ertak syujetlarining jonli og‘zaki ijro orqali tarqalishi; b) kitobat qilingan adabiy ertaklar, birinchi navbatda, “Ming bir kecha” majmuasining O‘rta Osiyo xalqlari orasida ommalashishi.

Darhaqiqat, “Ming bir kecha”ning tarjima qilinishi va xalq ommasi orasida tarqalishi natijasida arab ertakchiligiga xos bo‘lgan ko‘plab syujetlar o‘zbek ertakchilari repertuariga ko‘chgan. Prof. G‘.Jalolov “Vafo”, “Guljamol”, “Kambag‘al xotinning hiylasi”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Tadbirli ayol”, “So‘lmas gul yoki vafodor xotin” kabi ertaklar, shuningdek, Hamzaning “Maysaraning ishi” komediyasi syujeti “Ming bir kecha”ning 593-596-kechalarida Shahrizoda tomonidan so‘zlangan arab ertagiga juda yaqinligini qayd qilgan edi. SH.Shomusarov esa “Ming bir kecha”dagi “Sehrlangan yigit hikoyasi” ertagida ayyor xotin bilan bog‘liq voqealar tafsiloti (1-jild, 66-70-betlar) “Sirli gilamcha” nomli o‘zbek ertagidagi Gul va Qahramon sarguzashtlarini yodga tushirishi; “Bir

mirilik hikmat” nomli arab ertagi “Sirli tush”, “Uch og‘iz o‘git” nomli o‘zbek ertaklarining yaratilishiga asos bo‘lganligi; “Tuz” nomli arab ertagidagi voqealar o‘zbeklarning “Dono xotin” ertagiga yaqinligini aniqlagan. Zero, arab xalq og‘zaki badiiy ijodiyotining kitobat qilingan adabiy manbalari orqali O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbeklar orasiga tarqalgan “sayyor syujetlar” o‘zbek ertakchilarining badiiy-estetik qarashlari va epik bilimi doirasida uzoq yillar mobaynida qayta ishlanishi natijasida yangi ertaklar silsilasi yuzaga kelgan.

“Sayyor syujetlar nazariyasi”ni ilgari surgan “migratsion maktab” o‘ziga xos yutuqlarga erishganligi bilan folklorshunoslik fani tarixida alohida o‘rin tutadi. Bu maktabning **asosiy yutug‘i**, “mifologik maktab”ning folklor asarlari genezisiga doir bir yoqlama konsepsiyasi (“barcha epik asarlar syujetining yagona bobosyujet yoki hind-yevropa bobotilida so‘zlashuvchi etnos mifologiyasiga borib taqalishi”) xato ekanligini isbotlaganligi hamda xalq og‘zaki badiiy ijodining taraqqiyotida madaniy aloqalar va o‘zaro adabiy ta’sir muhim o‘rin tutishini ilmiy asoslaganligi bilan belgilanadi.

“Migratsion maktab” tadqiqotlari natijasida jahonning turli-tuman xalqlari folklorida mushtarak mavzudagi asarlar, o‘xshash syujet va motivlar tizimi mavjudligini tasdiqlovchi juda katta faktik material to‘plandi va qiyosiy tahlilga tortildi. A.N.Veselovskiy ta’biri bilan aytganda, “bu nazariya tarafdorlari syujetlarning o‘zlashtirilishi hodisasini ikki jihatdan, ya’ni “madaniy hodisa” o‘zlashtirilgan xalq folklorining o‘ziga xos xususiyatlari hamda o‘sha hodisani o‘zlashtirgan xalq adabiyotining milliy spetsifikasi nuqtai nazaridan o‘rgandilar”.

Shu bilan birga, “migratsion maktab” tadqiqotlarida muayyan darajada cheklanishlar va kamchiliklarga ham yo‘l qo‘yilgan. Bu maktab vakillarining **eng katta xatosi**, turli xalqlar folkloridagi “o‘zaro o‘zlashtirish” va adabiy ta’sir hodisasining tarixiy-folkloriy jarayondagi rolini haddan ortiq darajada bo‘rttirib ko‘rsatishga berilib ketishda ko‘zga tashlanadi. Ular har bir xalq og‘zaki badiiy ijodiyotida uning milliy mentaliteti, ma’naviy madaniyati, estetik qarashlari, ruhiy tabiati, etnik mansubiyati va turmush tarzining o‘ziga xosligi ham aks etishini nazardan soqit qilishgan. Qolaversa, folklorning asosiy g‘oyalari bevosita uning ijodkori bo‘lgan xalq ommasi tomonidan yaratilar ekan, u yoki bu epik syujetning o‘zlashtirilishi folklor taraqqiyotining asosiy sharti emas, balki ijodkorlikdagi ikkilamchi holat hisoblanadi.

“Migratsion maktab” vakillari (mas.: V.V.Stasov, V.F.Miller va boshq.) turli xalqlar folkloridagi uchraydigan mushtarakliklarning barchasini “adabiy o‘zlashtirish mahsuli” deb qaraydilar. Ammo folklorida tipologik mushtaraklik ham mavjudligi har qanday o‘xshashlikni “syujetlarning ko‘chishi” yoki «folklor elementlarining migratsiyasi natijasida yuzaga kelgan holat», deb baholash to‘g‘ri emasligini ko‘rsatadi. XIX asrning oxirlarigacha folklorshunoslikda yetakchi yo‘nalish hisoblangan bu ilmiy maktabning shu kabi kamchiliklari ko‘zga tashlangach, xalq og‘zaki badiiy ijodiyotini tadqiq etishning yangi metodlariga ehtiyoj sezila boshladi. “Migratsion maktab”ning tarixiy-folkloriy jarayon rivojida real hayotiy voqelik rolini hisobga olmaslik natijasida kelib chiqqan nazariy kamchiliklar “antropologik maktab” ta’limoti tomonidan to‘g‘rilandi.

«Antropologik maktab». XIX asrning 60-yillariga kelib xalq og‘zaki badiiy ijodiyotini o‘rganishda yetakchi mavqe egallab turgan “migratsion maktab” vakillari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarning ko‘lami kengayganligi sababli izlanishlar uchun faqat Yevropa hamda Sharq - O‘rta va Kichik Osiyo hududiga oid materiallarning o‘zi kifoya qilmas edi, albatta. Natijada “syujetlarning ko‘chib yurishi” nazariyasi ta’siriga berilib ketgan etnograf, folklorshunos, geograf, tilshunos va sayyohlar jahonning turli-tuman mamlakatlarida yashovchi aholining folklorini to‘plashni avj oldirdilar. O‘sha davrda amalga oshirilgan etnografik ekspeditsiyalar va jo‘g‘rofiy kashfiyotlar ham fanga yangidan-yangi folklor materiallarining to‘planishiga sabab bo‘ldi. Shu tariqa jahonning deyarli barcha hududlarida, xususan, Afrika, Janubiy Amerika, Avstraliya, sharqiy va janubiy Osiyo, Okeaniyada yashovchi aholining folklor materiallari jamlandi.

Mutaxassislar turli hududlarda istiqomat qiluvchi va muhimi, bir-biri bilan etnogenetik va tarixiy-madaniy aloqada bo‘lmagan xalqlar folkloridagi g‘aroyib darajadagi mushtarakliklarga duch keldilar. Bunday lingvofolkloristik va etnofolkloristik mushtaraklikning sabablarini “mifologik maktab”ning “umumiy ajdodlardan meros qilib olingan prosyujetlar” nazariyasi bilan ham, “migratsion maktab”ning “sayyor syujetlarning bir xalqdan boshqa xalq folkloriga o‘zlashtirilishi, ko‘chib o‘tishi” natijasida etnofolkloriy mushtarakliklarning yuzaga kelishiga doir ilmiy qarashlari bilan ham izohlab bo‘lmas edi. Boshqacha qilib aytganda, dunyo xalqlari folkloridagi ayrim o‘xshashliklar va mushtarakliklarning kelib chiqish qonuniyatlarini o‘sha davr folklorshunosligida amal qilayotgan nazariy qarashlar doirasida tushuntirishning imkoni bo‘lmadi. Folklorshunoslik taraqqiyotidagi ana shunday murakkab bir vaziyat yuzaga kelgan davrda **“anropologik maktab”** nomli yangi nazariya vujudga keldi.

“Anropologik” yoki “etnografik maktab”ning nazariy qarashlari ibtidoiy madaniyat va qadimgi diniy e’tiqodlarning yirik tadqiqotchisi, etnografiya va moddiy madaniyat tarixini o‘rganishdagi **«evolyusion nazariya»** tarafdorlaridan biri, “antropologik maktab”ning asoschisi, ingliz etnologi E.Taylor (1832-1917) va uning izodoshlari – V.Vundt (Germaniya), J.Frezer (Angliya), A.N.Veselovskiy (Rossiya) tomonidan ilgari surilgan.

XIX asrning 30-yillaridayoq folklor asarlarini insoniyat tarixining eng quyi bosqichidan to yuqori taraqqiyot darajasigacha bo‘lgan davrlardagi badiiy-estetik tafakkur tizimining rivojlanish qonuniyatlari asosida tadqiq etish g‘oyasini ko‘tarib chiqqan “antropologik maktab”ning shakllanishi uchun zarur bo‘lgan muayyan ilmiy baza yaratilgan edi. Yevropalik tabiatshunoslar orasida «evolyusion nazariya» keng yoyilgan o‘sha davrda tafakkur rivojining tadrijiylik mezoni asosida o‘sishi g‘oyasi insoniyat tarixini o‘rganishga ham tatbiq etila boshlandi. 1836 yilda Kopengagendagi Qadimiy osori-atiqalar milliy muzeyi direktori Karl Yurgensen Tomsen arxeologik materiallarni ilmiy tavsiflash asosida insoniyat tarixining eng quyi qatlamiga oid topilmalarni “tosh, bronza va temir davrlari”ga bo‘lib tasnifladi. Uning shogirdi Yens Yakob esa arxeologik topilmalarning qaysi davrga mansubligini aniqlash usulini kashf etdi. Oradan ozgina vaqt o‘tgach, fransiyalik havaskor arxeolog Bushe de Pert mamont va boshqa shunga o‘xshash

allaqachonlar qirilib yo‘q bo‘lib ketgan jonivorlar bilan bir davrda yashagan ibtidoiy odam tomonidan yasalgan tosh qurollarni topishga muvaffaq bo‘ldi. Bu esa evolyusion ta‘limotda yangi bir yo‘nalish – qadimgi odam va o‘sha davr madaniyatini tadqiq etishga yo‘l ochib berdi. Insoniyat tomonidan yaratilgan urf-odatlar, marosimlar, irim-sirim va inonch-e‘tiqodlar, folklor asarlarini tarixiy-tadrijiy jarayon sifatida o‘rganish an‘anasini boshlab bergan ingliz etnologi E.B.Taylorning ilmiy qarashlari ham aslida ana shu «evolyusion nazariya» asosida shakllangan.

E.Taylorning 1861 yilda chop ettirilgan “Anaxuak yoki Meksika: o‘tmishi va buguni” nomli birinchi kitobi kubalik havaskor arxeolog-etnograf G.Kristining 1856 yilda Meksika bo‘ylab qilgan sayohati mobaynida to‘plangan qadimiy yodgorliklar hamda etnofolkloristik materiallar asosida yozilgan edi. 1865 yilda esa uning “Insoniyatning qadimgi tarixiga doir tadqiqotlar” nomli asari bosilib chiqdi. E.Taylor **evolyusionistik nazariya** yoki **“qiyosiy-etnografik metod”** tamoyillariga suyangan holda, o‘zining bu kitobida bashariyat madaniyatining ibtidoiy davrdan sivilizatsiyagacha bo‘lgan rivojlanish bosqichini o‘taganligi; ayrim xalqlar madaniyati va turmush tarzidagi farqli jihatlar ularning irqiy mansubiyatiga emas, balki erishilgan taraqqiyot darajasining bir xilda emasligi bilan bog‘liqligi; har bir etnosning madaniy boyliklari bevosita o‘sha xalqning o‘zi tomonidan yaratilishi, ajdodlaridan meros qilib olinishi yoki yonma-yon, qo‘shni bo‘lib yashovchi millatlarning madaniy qadriyatlaridan o‘zlashtirilishi mumkin, degan g‘oyat muhim xulosalarni bayon qilgan.

E.Taylor o‘z salafalaridan farqli ravishda “homo sapiens” (“aqli odam”) biologik individ sifatida emas, balki ruhiy nuqtai nazardan baholanishi kerak, degan qarashni ilgari surdi va antropologik tadqiqotlar doirasiga madaniy-ijtimoiy faktlarni ham jalb qilish lozim, deb hisobladi. Shu yo‘nalishda o‘z ilmiy tadqiqotlarini davom ettirgan olimning 1871 yilda “Ibtidoiy madaniyat” nomli mashhur kitobi, 1881 yilda esa “Antropologiya” nomli fundamental asari bosilib chiqdi.

Ma‘lumki, **“antropologiya”** atamasi Aristotel tomonidan “inson haqidagi fan” ma‘nosida qo‘llanilgan. XIX asrning o‘rtalarida esa Yevropada etnografiya va folklorshunoslik fanlari yagona fanniy atama - “antropologiya” doirasida umumlashtirilgan edi. E.Taylor o‘zining “Ibtidoiy madaniyat” asarini yozishga kirishar ekan, nemis antropologi T.Vays(1821-1864)ning keng ko‘lamdagi etnografik materiallarni sistemalashtirish natijasida yaratilgan “Xalqlarning tabiiy antropologiyasi” (1959) va etnografiya fanida “elementar tafakkur” yoki «insoniyat tafakkuri taraqqiyotining muayyan bir davrida turli xalqlar orasida bir xil ijtimoiy va ma‘naviy tushunchalarning kelib chiqishi nazariyasi»ga asos solgan nemis etnolog olimi A.Bastian(1826-1905)ning “Odamning tarixi” (1959) nomli asarlarini qunt bilan o‘rganib chiqqan. Bu kitoblar ma‘lum ma‘noda, folklor va etnografik materiallarni **“antropologik nazariya”** asosida qiyosiy tadqiq etish metodikasini ishlab chiqishga asos bo‘lgan.

Dunyo xalqlarining madaniyati, urf-odatlar, turmush tarzi, an‘analari, diniy, axloqiy-etik, badiiy-estetik qarashlari va poetik tafakkurida juda ko‘plab o‘xshashliklar mavjudligini aniqlagan E.Taylor bunday umumiy jihatlarlarning

kelib chiqishini insoniyatning o'ziga xos tabiati, uning ruhiyati va tafakkurining mushtarakligi hamda bashariyat madaniyati taraqqiyoti bosib o'tgan yo'lning bir xilligi bilan bog'lab izohlaydi. Bu - turli xalqlar folkloridagi mushtarak syujet elementlari va motivlarning mavjudligini bir xalq og'zaki badiiy ijodiyotida yaratilgan epik syujetlarning boshqa xalqlar tomonidan o'zlashtirilishi natijasiga yuzaga kelgan holat, deb baholagan "migratsion maktab" ta'limotiga qaraganda ancha ilg'or va yangi nazariya edi. Chunki E.Taylorning "qiyosiy-etnografik metod"i folklor taraqqiyotida tarixiy-folklor jarayon dinamikasining roli va o'rni muhim ahamiyat kasb etadi, degan muhim qarashni o'zida mujassamlashtirgan edi.

E.Taylor taraqqiyotning yuqori bosqichlariga erishgan xalqlar madaniyati, folklori va etnografiyasida saqlanib qolgan ko'plab qadimgi tasavvurlar izlarini topib, ularni ibtidoiy davr kishilarining ko'hna mifologik qarashlari, ritual va marosimlari bilan qiyoslab **"inonch-e'tiqodlarning qoldiq holda saqlanib qolishi qonuni"**ni ochib berdi.

E.Taylorning ta'limoticha, odam joni to'g'risidagi qadimgi tasavvurlar asosida tabiat hodisalari, nabotot va hayvonot olamining jonlantirib tasavvur qilinishi haqidagi mifologik qarashlar shakllangan. Politeistik dinlardagi tabiat kuchlarini o'zida mujassamlashtirgan ma'bud va ilohalar panteoni bilan bog'liq xalq qarashlari ham ana shundan kelib chiqqan. Olim "mifologik maktab" vakillaridan farqli ravishda mifni ham animistik nazariya asosida o'ziga xos tarzda izohlashga harakat qilgan. Uning fikricha, mif – o'zini turli-tuman ruhlar tomonidan boshqariladigan tabiatning bir bo'lagi, deb tasavvur qilgan ibtidoiy odam hayotining xayoliy uydirma orqali tasvirlangan talqini. Shuning uchun ham bugungi odamga uydirma bo'lib tuyuladigan mifik tasavvur qadimgi odam uchun real hayotiy voqelik hisoblangan.

"Antropologik maktab" nazariyasining takomillashishida ingliz olimi Endryu Lang(1844-1912)ning alohida o'rni bor. U 1884 yilda nashr etilgan "Urf-odat va mif" nomli kitobiga kiritilgan "Folklor metodi" nomli maqolasida o'zining xalq og'zaki badiiy ijodiyotini tadqiq etishdagi nazariy konsepsiyasini shunday bayon qiladi: a) folklori o'rganishda "antropologik metod"ni qo'llash; b) folklor o'z tarkibiga inonch-e'tiqodlar va urf-odatlarinigina emas, balki afsona va qo'shiqlarni ham qamrab olishini nazarda tutish; v) folklori o'rganishda antropologiyaning yordami juda zururligini e'tirof etish; g) xalq og'zaki badiiy ijodini o'rganishda etnologiyadan foydalangan holda mushtarak etnofolkloriy hodisalarni aniqlash; d) analogiya usuli vositasida hozirgi rivojlangan xalqlar madaniyati, qadimgi hind-yevropa xalqlarining klassik va arxaik madaniyati, shuningdek, taraqqiyotning quyi bosqichida bo'lgan "ibtidoiy odamlar" urf-odatlari, tasavvurlaridagi o'xshash jihatlariga oid materiallarni to'plash; j) bunday aynanlik va o'xshashliklar etnik kelib chiqishidagi mushtaraklik yoki o'zaro muloqot natijasi sifatida emas, balki tafakkur tarzining bir xilligi tufayli yuzaga kelgan, deb talqin qilish.

Ko'rinadiki, E.Lang folklori tadqiq etishning, bir tomondan, mifologiyaning kelib chiqishini qadimgi prosyujetlarga bog'lab tushuntiruvchi "mifologik maktab" nazariyasiga mutlaqo o'xshamagan, ikkinchi tarafdan esa turli xalqlar folkloridagi o'xshashliklarning sabablarini "syujetlarning ko'chib o'tishi"

yoki “syujetlarning boshqa xalqlar tomonidan o‘zlashtirishi” nazariyasini ilgari surgan “migratsion maktab” qarashlariga zid bo‘lgan ayricha usul va metodlarini qo‘llashni tavsiya etgan. Bu metodlar esa E.Taylorning xalq ijodini o‘rganishdagi “antropologik maktab” nazariyasining tub mag‘zini tashkil etar edi.

E.Langning folkloristik qiziqishlari doirasi keng bo‘lib, asosan mifning etnologik tabiati, urf-odat va marosimlar, magiya, totemizm, din tarixini tadqiq etishdan iborat edi. U o‘zining “Mif, ritual va din” (1887), “Totem sirlari” (1888), “Mifologiya” (1901), “Marosim va mif” (1904) kabi asarlarida miflarni ibtidoiy davr turmush tarzining o‘ziga xos ifodasi sifatida talqin qilib, mif ijodkorligining ruhiy-psixologik sabablarini aniqlashga harakat qilgan.

O‘sha davr folklorshunosligida «migratsion maktab»ning syujet ko‘chishi jarayoni bilan bog‘liq nazariy qarashlari hukmronlik qilayotgan bir paytda E.Lang turli xalqlar folkloridagi o‘xshashliklarni bashariyat taraqqiyotining muayyan bir bosqichida bir necha xalqlar dunyoqarashi va tafakkur tarzining bir xilligi bilan bog‘lab tushuntirishi xalq og‘zaki badiiy ijodini o‘rganishning yangi ilmiy konsepsiyalaridan biri – **«syujetlarning o‘z-o‘zidan yuzaga kelishi»** nazariyasi yaratilishiga asos bo‘ldi.

“Antropologik nazariya” tez orada Yevropaning ko‘pgina mamlakatlarida folklorshunoslar va etnograflar tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Xususan, aslida “mifologik maktab” tarafdori bo‘lgan nemis folklorshunos olimi Vilgelm Mangardning “German miflari”, “Germanlarda daraxt kulti”, “Nemis va skandinaviyaliklarda tangrilar olami”, “Dala va o‘rmon kultlari” kabi asarlarida va, ayniqsa, 1884 yilda nashr etilgan “Mifologik tadqiqotlar” nomli kitobida E.Taylorning nazariy qarashlari ta’siri yaqqol seziladi. V.Mangard o‘z izlanishlari davomida xalqning e’tiqodiy qarashlari, an’analari, urf-odatlar, marosimlari va bolalar o‘yinlarida mifologiya qoldiqlari saqlanib qolganligini “antropologik tadqiq usuli” vositasida aniqlagan.

V.Mangardt qadimgi germanlar va ularga qo‘shni qabilalarda mavjud bo‘lgan daraxt kulti bilan bog‘liq mifologik e’tiqod va rituallarni tadqiq etish orqali o‘simliklarning “qayta tirilishi” bilan bog‘liq marosim va udumlar genezisini o‘rgangan. Odam jonining o‘simlik(daraxt)da mavjud bo‘lishi yoki “daraxt ruhlari” haqidagi inonch-e’tiqodlar mavjudligining ilmiy asoslanganligi V.Mangardt animistik konsepsiyasining asosini tashkil etadi. Bu konsepsiyaning mohiyatini tadqiqotchi quyidagi to‘rt uzv, ya’ni a) miflarda odam obrazini daraxt bilan bog‘lash an’anasi talqin qilinganligi; b) odam taqdirini daraxt bilan bog‘liq deb tasavvur qilish; v) daraxtda faqat “o‘rmon ruhi” emas, balki o‘simliklar hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan barcha ezgu va yovuz ruhlar makon tutadi degan ibtidoiy qarash mavjudligi; g) jinoyatchilarni daraxt tagida jazolash udumi tahlili orqali ochib bergan.

Insoniyat tafakkuri rivojining tadrijiyligini ko‘rsatuvchi **“magiya – din - fan”** triadasi yoki taraqqiyotning uch qismli strukturasi J.Frezer ilmiy konsepsiyasining asosini tashkil etadi. Magiyaning ijobiy (“sehrgarlik”) va salbiy (tabu) tiplarga bo‘lib tasniflagan olim o‘z tadqiqotlarida magiya va diniy e’tiqodlarning arxaik shakllari haqidagi ilmiy qarashlar yangicha talqin eta boshladi. U folklor asarlari va marosimlarda muhim o‘rin tutadigan magik

inonchlarning kelib chiqishiga quyidagi ikki omil sabab bo'lgan deb ko'rsatadi: a) o'xshashlik o'xshashlikni keltirib chiqaradi yoki natija sabab bilan o'xshash bo'ladi; b) o'zaro aloqador, ya'ni daxldor bo'lgan narsalar ular orasidagi bevosita jismoniy bog'liqlik uzilgandan keyin ham bir-biriga masofadan ta'sir etishda davom etadi. J.Frezer birinchi omilni «o'xshashlik va mutanosiblik», ikkinchisini esa “zararlanish” qonuni deb ataydi hamda magiyaning **“gomeopatik”**, **“imitativ”**, **“taqlidiy”**) va **“kontagioz”** (“zarar yetkazuvchi”) kabi tiplarga ajratadi.

J.Frezerning “magiya va din” haqidagi bu konsepsiyasi magik marosim va udumlar, folklordagi magik qarashlar va u bilan bog'liq motivlarning ilmiy mohiyatini asoslashda ustuvor nazariy qarash bo'lib xizmat qilmoqda. Magiyaning tasnifi masalasi keyinchalik YE.G.Kagarov (1928), S.A.Tokarev (1990) kabi olimlar tomonidan mukammallashtirildi. Endi folklorshunoslikda magiyaning **“katartik”** (“himoya magiyasi”), **“so'z magiyasi”**, **“apokretik”** (“haydovchi magiya”), **“imitativ”** (“taqlidiy”), **“initsial”** (“biror muddatning birinchi kuni amalga oshiriladigan magik harakat”) ko'rinishlari va **“zarar yetkazuvchi magiya”**, **“harbiy magiya”**, **“sevgi magiyasi”**, **“davolovchi-muhofaza qiluvchi magiya”**, **“meteorologik magiya”**, **“magiyaning ikkilamchi turlari”** kabi tiplari borligi aniqlangan.

Polyak olimi K.Moshinskiy esa J.Frezer konsepsiyasidan kelib chiqib, magik marosimlarni quyidagi besh tipga bo'lgan: 1) “bir obektga xos xususiyatlarning boshqa obektga ko'chishini namoyish etuvchi harakatlar” yoki “marosimning translyatsion tipi”; 2) “olisda joylashgan obektga o'sha tarafga yuborilgan predmetlar vositasida masofadan yolg'ondakam ta'sir ko'rsatish” yoki “marosimning transmission tipi”; 3) “birorta predmetga bevosita ta'sir ko'rsatish orqali boshqa obekt yoki predmetga fiktiv ta'sir o'tkazish” yoki “marosimning simpatik tipi”; 4) “unga o'xshash predmetni yasash yoki unga o'xshatish orqali o'sha predmetning o'zini yaratishga bo'lgan fiktiv urinish” yoki “marosimning kreatsion tipi”; 5) “biror voqeaning ibtidosida uning taqdiriga ta'sir ko'rsatish” yoki “marosimning insepshon tipi”.

Demak, J.Frezerning qadimgi e'tiqodiy qarashlar va urf-odatlar silsilasiga doir ilmiy kuzatishlari o'zbek folkloridagi so'z magiyasiga asoslangan janrlar genezisi hamda poetikasini tadqiq etishda ham muhim nazariy asos vazifasini o'taydi. Zero, E.Taylorning “Ibtidoiy madaniyat”, J.Frezerning “Oltin butoq” asarlari folklorshunoslikdagi “antropologik maktab”ning nazariy asosi sifatida e'tirof etilgan.

Rus folklorshunosligida “antropologik maktab” nazariyasining bevosita davomchilari yetishib chiqmagan bo'lsa-da, N.F.Sumsov tadqiqotlarida va, ayniqsa, A.N.Veselovskiyning “Tarixiy poetikaga kirish” (1894), “Epitet tarixidan” (1895), “Epik takror xronologik moment sifatida” (1897), “Psixologik parallelizm” (1898), “Tarixiy poetikadan uch bob” (1899) singari asarlarining yuzaga kelishida muhim rol o'ynagan.

«Tarixiy maktab». XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida folklorshunoslikda mavjud bo'lgan barcha ilmiy maktablar xalq og'zaki badiiy ijodiyotini tadqiq etishdagi o'ziga xos, ko'pincha bir tomonlama yondoshuvga asoslanganligi sababli folklorning tabiatini to'la-to'kis yoritib berishga ojizlik qilar

edi. Ayniqsa, “antropologik maktab” ta’sirida ijod qilgan A.N.Veselovskiyning tarixiy poetikaga doir ilmiy tadqiqotlari folklor asarlarini tarixiy voqelik bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatdi. Shu tariqa, rus folklorshunosligida “tadqiqot strategiyasining keng ko‘lamliligi va metodologik sintezga intilishi” bilan boshqa ilmiy maktablardan farqlanib turadigan **“tarixiy maktab”** yuzaga keldi.

Folklorshunoslik tarixida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan bu maktabning asosiy tarixiy-filologik konsepsiyasi xalq og‘zaki badiiy ijodini bevosita uni yaratgan xalqning tarixi bilan bog‘liqlikda tadqiq etish; folklor asarlari muayyan tarixiy-folkloriy jarayon mahsuli sifatida yaratilishi, rivojlanishi va variantlashgan holda xalq badiiy xotirasida yashash qonuniyatlarini ochib berish; xalq ijodi tabiatini tavsiflashda folklor asarlarining asosiy manbai xalq turmush tarzi ekanligidan kelib chiqish kabi ilmiy mezonlarda o‘z ifodasini topgan. Tarixiy maktab nazariyasining yuzaga kelishi tufayli folklorshunoslikda hayotiy voqelik, tarixiy davr, tarixiy shaxs va tarixiy faktlarning folklor genezisida tutgan o‘rni hamda badiiy talqini masalalari atroflicha o‘rganildi. Boshqacha aytganda, folklorshunoslikdagi bu yangi ilmiy maktab tarixiy-folkloriy jarayonning xalq badiiy tafakkuri taraqqiyotidagi roli va o‘rnini hisobga olish zarurligini birinchi bo‘lib e’tirof etdi.

Folklor asarlarini tarixiy voqelik bilan bog‘lab tadqiq qilish an’anasi rus olimi L.N.Maykovning “Vladimir turkumi bilinalari haqida” (1863) nomli ishi bilan boshlandi. Rus folklorshunosligida “mifologik konsepsiya” ustuvorlik qilayotgan va “migratsion nazariya” ta’siri endigina namoyon bo‘layotgan (V.Stasovning “Rus bilinalarining yaratilishi”) bir davrda epos genezisini o‘sha vaqtda urf bo‘lgani kabi, mifologik manbaga emas, balki tarixiy voqelikka bog‘lab tahlil qilish folkloristik izlanishlarning yangi bosqichga ko‘tarilishiga yo‘l ochdi. Xalq eposining tarixiy-tadrijiy taraqqiyotini chuqur o‘rgangan olim geografik ko‘lam, xalq maishiy hayoti va tarixiy haqiqatning eposdagi talqiniga asoslanib bilinalarni to‘rt turkumga, ya’ni “Vladimir turkumi, Novgorod turkumi, Moskva turkumi va Stepan Razin, Ivan Grozniy va Yermak haqidagi epik asarlar turkumi”ga bo‘lib tasnifladi. L.Maykovning ana shu tadqiqotida keyinchalik shakllanajak “tarixiy maktab”ning yutug‘i (eposning tarixiy asoslarini aniqlashga intilish tamoyilining ustuvorligi) ham, kamchiligi (folklor asarining tarixiy mohiyatini badiiy-estetik ahamiyatidan ustun qo‘yish) ham o‘z ifodasini topgan edi. Shuning uchun ham bu ish Ilya Muromets haqidagi epik asarlarning mifologik asoslarini aniqlashda “tarixiy qatlam”ni ajratib olish zarur deb hisoblagan mifolog O.Miller, Alesha Popovich to‘g‘risidagi bilinalarda “rus bahodirlarining jangu jadallari” aks etganligini isbotlagan N.I.Dashkovich asarlari singari, rus folklorshunosligidagi “tarixiy maktab”ning shakllanishiga asos bo‘lgan ilk tadqiqotlardan biri sifatida e’tirof etilgan.

Ammo rus folklorining tarixiy asoslarini o‘ziga xos ilmiy metod va usullar tizimi asosida o‘rganish ishlari taniqli folklorshunos olim V.F.Miller(1848-1913)ning tadqiqotlari bilan boshlandi. Uning qariyb 20 yil davomida rus folklorining tarixiy asoslarini o‘rganish borasida olib borgan ilmiy izlanishlari uch jildlik “Rus xalq og‘zaki so‘z san’ati ocherklari” (1987-1924) nomli tadqiqotining

yuzaga kelishiga asos bo'ldi. V.F.Myuller ana shu fundamental tadqiqotning birinchi jildiga yozgan so'zboshisida folklorni tarixiy nuqtai nazardan o'rganish usulining mohiyatini shunday bayon qilgan:

“Nazarimda, eposimizning hozirgi ilmiy o'rganilishi uning tarixiy asoslariga doir ayrim savollarga javob topish va barcha ilmiy talablarga javob beradigan qarashlarni shakllantirish imkonini bermaydi. Eposning olis qatlamlari asrlar qatorining qalin pardasi ostida yashiringan bo'lib, yozma manbalarning kamligi yoki mutlaqo yo'qligi sababli, ilk epik syujetlarni hozirgacha ko'pchilik tomonidan tan olinmayotgan dadil gipoteza va taxminlar orqaligina tasavvur qilishimiz mumkin, xolos. Eposning mifologik asoslari xususidagi qarashlar ham, arxaiik davrdagi hind-yevropa va umumslavyan bobosyujetlari nazariyasi ham, bilinalarimiz syujetlarining kelib chiqishini Sharq manbalariga bog'laydigan gipoteza ham bilina eposining yuzaga kelishi va taraqqiy etishini qoniqarli darajada tushuntirib bera olmadi. Bilinalardagi tarixiy qatlamlar va tarixiy voqelik izlarining aniqlanishi hamda sivilizatsiya jarayonida bilina qo'shiqlari tarkibiga singib ketgan sayyor syujetlar va adabiy manbalar ta'sirining oydinlashtirilganligi epos mohiyatini to'g'ri baholashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Keyingi o'n yillikda Yevropa va Osiyo xalqlari folkloriga oid ulkan miqyosdagi adabiyotlarni o'rganish asosida bilinalarni qiyosiy metodda tadqiq etish uchun zarur bo'lgan “parallel”larni topishga alohida ahamiyat berildi. Ammo bunday “parallel”larga haddan ortiq ishonish ham tadqiqotchini chalg'itadi: chunki har xil epik syujetlarni detallashtirib tahlil qilish, ularning genetik tasnifini yaratish muayyan syujetning bir xalqdan boshqasiga o'tganligini hamisha ham aniq ko'rsatib beradi deb ishonish to'g'ri emas...Shuning uchun ham men ko'proq bilinalar tarixi va eposda tarixiy voqelikning ifodalanishi masalasini dastlabki - quyi bosqichlardan tortib eng so'nggi namunalargacha, ya'ni quyidan yuqoriga mezoni asosida o'rganish bilan shug'ullanaman”.

V.Y.Myullerning ana shu mulohazalari folklorshunoslikdagi “tarixiy maktab”ning asosiy maqsadi, metodologiyasi va ilmiy tadqiq yo'nalishini ko'rsatib berdi. Bu esa folklorshunos Y.Sokolov to'g'ri qayd qilganidek, “mifologik maktab” yoki “migratsion konsepsiya” bilan solishtirganda “tarixiy maktab” fanning umumiy taraqqiyotini bir bosqich yuqori ko'tardi. “Mifologik tumanlik” hamda “sayyor syujetlar” ortidan behuda quvishdan” charchagan folklorshunoslik tarixiy faktlarning mustahkam zaminiga tomon intila boshladi”.

Rus xalq eposining shakllanishi masalasini izchil o'rganishga kirishgan V.Y.Myuller epos qachon yuzaga kelganligini aniqlash, epik syujetlar yaratilgan jo'g'rofiy hudud qamrovini belgilash hamda xalq hayoti va real tarixiy voqelikning bilinalardagi izlarini tadqiq etishni asosiy maqsad qilib olgan edi. U eposning mavjud barcha variantlarini qiyosiy tekshirish natijasida nisbatan qadimiy variantni aniqlab, unda tarixiy voqelik va xalq maishiy hayotiga oid faktlarning ifodalanishiga asoslanib bilinalarning shakllanish davri va joyiga oid muhim nazariy xulosalar chiqardi.

Folklor asarlarini tarixiy voqelik bilan bog'liq holda o'rganish an'anasi A.V.Markov (“Bilina eposining tarixidan”, 1905), S.K.Shambinogo (“Podsho Ivan Grozniy davri qo'shiqlari”, 1914), B.M.Sokolov va Y.M.Sokolov (“Danila

Lovchanin haqida bilinalar”, 1910)lar tomonidan davom ettirildi. Ular folklorni xalqning tarixi bilan bog‘lab tahlil qilish yo‘lidan bordilar va folklor asarlari zamidida tarixiy voqelik yotadi, degan konsepsiyani ilgari surdilar.

“Tarixiy maktab” tarafdorlarining folklorshunoslik fani taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi quyidagilardan iborat bo‘ldi:

1) ular folklor asarlarining milliy-tarixiy tabiatiga yetarlicha baho bera olmagan “mifologik maktab” va “migratsion nazariya”ning ta’sir doirasidan chiqib ketishga muvaffaq bo‘lib, xalq eposining genetik asoslarini tarixiylik prinsipi nuqtai nazaridan tahlil qilishdan iborat yangi yo‘nalishni boshlab berdilar;

2) folklorshunoslik tarixida birinchi marta epik syujetlar sistemalashtirildi va ularning milliy-etnik hamda tarixiy mohiyati oydinlashtirildi;

3) epos syujetlarining shakllanish jarayoni va taraqqiyot bosqichlari xalq tarixi bilan bog‘liq holda tekshirilib, epik syujetlarning tarqalish arealiga doir ilmiy kuzatishlar umumlashtirildi;

4) folklor asarlarining tarixiy asoslarini tarixiy voqelik, davrning tarixiy ko‘lami va hayotiy voqelik dinamikasi tizimida tekshirish orqali “tarixiy-folkloriy jarayon”ga ilk bor mukammal ilmiy baho berildi.

Shu bilan birga, “tarixiy maktab”ning tadqiqotlari va ilmiy-nazariy konsepsiyalarida muayyan xatolar ham mavjud edi. Bu nuqson va kamchiliklar quyidagilardan iborat:

1) “tarixiy maktab” tarafdorlari bilinalarni ham, xalq qo‘shiqlarini ham xalq tarixining o‘ziga xos “og‘zaki yilnomalari” sifatida tahlil qilib, bilina eposi knyaz drujinalari davrasida yaratildi, degan bir yoqlama xulosaga keldilar. Folklorshunoslik tarixida “bilinalarning yaratilishi bilan bog‘liq aristokratik nazariya” nomini olgan bu konsepsiyaga ko‘ra, ayrim tarixiy voqealar va real hayotiy hodisalarning epos matnida tasvirlangan badiiy lavhalarga mos kelmasligini esa bilina yoki tarixiy qo‘shiqning “matnning dehqonlar orasida ijro etilishi jarayonida buzilishi” deb baholadilar;

2) “tarixiy maktab” vakillari har qanday folklor asari zamidida o‘tmishda bo‘lib o‘tgan real voqea-hodisalar tasviri o‘z aksini topadi, deb hisobladilar. Ular epos matnidagi toponimik atamalar va kishi ismlarining yozma yodgorliklar (yilnomalar) talqiniga mos kelishiga asoslanib, bilinalarni tarixiy manba darajasiga ko‘tardilar;

3) folklor asari matnining badiiy tahlili, ijrochi mahorati, epos va xalq qo‘shiqlari poetikasi masalalari deyarli tadqiq etilmadi;

4) folklorning ijtimoiy mohiyati va poetik tabiatiga noto‘g‘ri yondoshuv oqibatida eposning genezisi va tarixiy taraqqiyoti masalalarini yoritishda nazariy xatolarga yo‘l qo‘ydilar.

O‘zining bu kabi metodologik xatolaridan qat’iy nazar “tarixiy maktab” folklor materiallarini to‘plash va sistemalashtirish borasida keng ko‘lamli ishlarni amalga oshirganligi bilan folklorshunoslik fanida alohida o‘rin tutadi.

«Ritual mifologik maktab». Folklorshunoslikdagi **“ritual mifologik maktab”** yoki **“neomifologik maktab”** XX asrning 20-yillarida “mifologik maktab” tarkibidagi “ritual-mifologik nazariya”ning o‘ziga xos sintezi sifatida yuzaga kelgan ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

Mif va marosimlarni qiyosiy o'rganish tajribasini birinchi marta izchil amalga oshirgan Robinson Smit, shuningdek, Jeyms Freyzerning tadqiqotlari folklorshunoslikda miflarni ritualistik aspektida o'rganish an'anasini boshlab berdi. Ingliz sharqshunos olimi R.Smit (1846-1894) o'zining 1889 yilda chop ettirilgan "Semit qabilalari diniga oid ma'ruzalar" nomli asarida semit tillarida so'zlashuvchi urug'-qabilalardan ayrimlari jonivorlar nomi bilan atalishi, ayrim hayvonlar go'shtini iste'mol qilish bilan bog'liq tabu (ta'qiq) saqlanganligi hamda ularda tabiat kulti(yulduz, tosh, buloq va boshqalarga sig'inish)ga aloqador tasavvurlar mavjudligiga asoslangan holda, qadimgi arab qabilalari diniy-e'tiqodiy inonchlarining asosini totemizm tashkil etadi degan qarashni bayon qilgan. R.Smitning fikricha, totemizmning kelib chiqishida qurbonlik marosimlari muhim rol o'ynagan, ya'ni "qurbonlik qilinayotgan jonivor dastavval totem-hayvon sanalgan".

O'zining folkloristik qarashlarida B.Fontenel, E.Taylor, A.Lang, V.Manxardt kabi antropologlarning nazariyalarini chuqurlashtirgan J.Freyzerning "Oltin butoq" nomli asari jahon xalqlari kalendar miflari, marosim, urf-odat, irim-sirim va rituallarining o'ziga xos qomusiy jamlanmasidir. J.Freyzerning yozishicha, qadimgi odam tabiat kuchlarini o'z izmiga bo'ysundirishga harakat qilgan va bunda magiyaning turli xil usullari hamda bu inonchga asoslangan rituallardan foydalangan. O'simliklar olami, jonivorlar, ovchilik, tabiiy hodisalar va fasllar ob-havosi bilan bog'liq ritual hamda marosimlar muhim ahamiyat kasb etgan. Chunki qadimgi odamning hayoti o'simliklarning baravj o'sishi, ekinning serhosilligi, jonivorlar tuyog'ining ko'payishi, ovning baroridan olishi va fasllar ob-havosining qulay kelishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Mavsumiy marosim va rituallarning mif bilan bog'liqligi masalasi aslida ilk bor G.Manxardtning "Qadimgi germanlarda daraxt kulti" asarida yoritilgan edi.

Mifning kelib chiqishida marosimlarning tutgan o'rni hamda mifologik tasavvurlarning urf-odat va rituallarda ramziy harakatlar vositasida namoyish qilinishiga oid qiziqarli kuzatishlarni bayon qilgan J.Freyzer E.Taylorning "animistik nazariyasi" hamda "qadimgi tasavvurlar qoldiqlari" haqidagi ilmiy qarashlariga suyangan holda "mif va ritual" munosabati masalasini keng ko'lamda tadqiq etdi. Dinlarning kelib chiqishini animizmga bog'lab tushuntirgan E.Taylordan farqli o'laroq, J.Freyzer din yuzaga kelgunga qadar turli xil marosim, ritual va miflarda o'z ifodasini topgan magiya yoki magik inonchlar tizimi mavjud bo'lgan, degan qarashni ilgari surdi. Binobarin, J.Freyzer folklori o'rganish deganda – qadimgi e'tiqodlar, ritual va miflarda saqlanib qolgan ko'hna magik dunyoqarash izlarini tadqiq etishni nazarda tutadi.

J.Freyzer qadimgi odam dunyoqarashining o'zagini animizm emas, balki magiya tashkil etadi, degan fikri bilan "antropologik maktab"ning mif haqidagi ilmiy qarashlarini yangicha o'zanga burib yubordi. Bu ilmiy konsepsiyaga ko'ra, mif - qadimgi odamning tashqi olam haqidagi tasavvurlari yig'indisi emas, balki unutilib borayotgan magik ritualning aks-sadosidir. Binobarin, olimning ritual asosida mif shakllanganligi, qadimgi miflarning "o'lib" yana "qayta tiriluvchi" ma'budlar bilan bog'liq agrar kultlar va "taqvimiy" ("kalendar") marosimlarga

aloqadorligi haqidagi xulosalari folklorshunoslik fani tarixida muhim ilmiy qimmatga ega.

J.Freyzerning mif va rituallarni qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari mifshunoslikda **“ritualistik nazariya”** deb ataldi. XX asrning 20-yillarida esa “atropologik maktab”ning “ritualistik nazariya”si negizida folklorshunoslikdagi “ritual-mifologik” yoki “neomifologik maktab” yuzaga keldi.

“Ritual-mifologik maktab” nazariyyalarining takomillashishida “Kembridj klassik filologiya maktabi” nomini olgan ilmiy maktab vakillari – D.Xarrison, F.M.Kornford, A.B.Kuk, G.Marrey, F.Raglan kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'z tadqiqotlarida marosim va rituallarning mifdan qadimiyligini isbotlashga harakat qilgan bu olimlarning barchasi diniy e'tiqodlar hamda qadimgi davr san'atining ibtidosi arxaik rituallardan boshlanadi, degan qarash tarafdori edilar.

D.Xarrisonning “Qadimgi san'at va ritual” (1913) asarida o'smirlarni bir yosh-tabaqa mansubiyatidan boshqasiga o'tkazish bilan bog'liq qadimgi rituallar asosida kelib chiqqan “monomif” haqidagi konsepsiya bayon qilingan. Bu konsepsiya E.T.Farnellning “Yunon mamlakatlarida kultlar” (1896-1909), A.B.Kukning “Zevs” (1914-1919) asarlarida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Har ikki tadqiqotchi qadimgi yunon marosimlari va mifologiyasiga oid faktlarni qiyosiy tadqiq etish orqali, kult va rituallarning mohiyatini folkloristik nuqtai nazardan yoritishga harakat qilishgan. F.Konnford esa “Antik komediyalarning shakllanishi” (1914) asarida qadimgi yunon dramalarining obrazlar tizimini J.Freyzerning “o'lish - tirilish” semantik modeli asosida tadqiq etgan. U komediyalarning biridagi keksa kishi bilan o'smir yigit o'rtasidagi konfliktida qadimgi odamlarning “eski va yangi yil almashishi” bilan aloqador ritual va miflari ifodasini ko'radi.

“Ritual-mifologik maktab” nazariyasi rus folklorshunosi A.N.Veselovskiyning ilmiy tadqiqotlariga ham muayyan darajada o'z ta'sirini ko'rsatdi. U qadimgi marosim va rituallarning folklorga ta'siri masalasiga bir qadar kengroq yondoshib, ritualni bir qator folklor janrlari, epik syujetlar, xalq qo'shiqlari va san'atning birlamchi zamini sifatida talqin qildi.

XX asrning 30-40-yillarida “ritual-mifologik maktab” jahon folklorshunosligining yetakchi ilmiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu davrda S.Xuk, T.X.Gaster, E.O.Jeyms, F.Raglan, S.I.Xaymanlarning folklor materiallarini “ritualistik” tahlil qilishga bag'ishlangan qator asarlari yuzaga keldi. Xususan, F.Raglanning “Qahramon” (1936) asarida ritual bilan mifning folklor asarlari hamda drama janri taraqqiyotining ilk bosqichlariga ko'rsatgan ta'siri xususida so'z yuritiladi. U o'z asarining so'zboshisida, “qadimgi hikoyatlardan taralayotgan dud tarixiy voqelik emas, balki mifologik gulxanlardan o'rlayotgan tutundir” deya bilan mifning so'z san'ati taraqqiyotida tutgan muhim o'rniga yuqori baho bergan edi.

“Antropologik” va “ritual-mifologik maktab” vakillari tadqiqotlarida ko'plab tortishuvlarga sabab bo'lgan mif va ritualdan qay birining birlamchiligi, ya'ni qadimiyligi masalasiga F.Raglan o'ziga xos tarzda yondashdi. Uning

fikricha, “mif marosim - ritualda o‘z aksini topgan voqelikning so‘z vositasida ifodalangan shakli”dir.

Folklor asarlarining yaratilishini **“ritual-mifologik konsepsiya”** asosida talqin qilgan olimlardan biri Stenli Edgar Xaymen bo‘lib, u o‘zini “neoevolyusionistik oqim” tarafdori deb hisobladi va folklorni o‘rganishning **“neofreyzercha umumlashma antropologik”** variantini taklif qildi. Bu konsepsiya, garchi o‘z mohiyatiga ko‘ra “ritualistik nazariya” asosiga qurilgan bo‘lsa-da, uning tarkibiga freydizm g‘oyalari, funksionalizmning mifologiya va folklor asarlari zahiridagi ijtimoiy-psixologik mohiyatini ochishga qaratilgan qarashlari, semantizm va simvolizmning matn strukturasi tahlil qilishga doir ilmiy metodlari ham singdirib yuborilgan edi.

S.E.Xaymanning fikricha, “mif – qadimgi marosimning bir parchasi”, “mif – marosimda tasvirlanayotgan voqelikning hikoya qilingan shakli”dir. Xuddi F.Raglan singari miflarni ritual matn namunasi, deb hisoblagan S.E.Xayman ham mifning marosim va ritual bilan bevosita aloqasi uzilgach, ertak va afsona janrlari yuzaga kelgan, degan nazariy qarash tarafdori bo‘lgan.

“Mifologik maktab”ning ko‘pgina ilmiy qarashlarini o‘zida davom ettirgan “ritual-mifologik maktab” vakillari ritualning mifdan ustunligini yoqlab chiqdilar va adabiyot, san‘at, falsafiy tafakkur hamda folklor janrlari genezisini qadimgi marosimlarga bog‘lab o‘rgandilar. Shu konsepsiya asosida ritual va mifning qadimgi yunon teatri an‘analari, arxaiik epos, falsafa hamda qadimgi Sharq diniy adabiyotlari (E.Miro, SH.Otrana – Fransiya; G.R.Levi, F.Raglan – Angliya), roman va ertak janrlari (P.Sentiv - Fransiya) taraqqiyotida tutgan o‘rni chuqur tadqiq etildi.

“Ritual-mifologik maktab” tadqiqotlari keyinchalik “ritual-mifologik modellar”ni xalq badiiy tafakkurining manbai sifatida emas, balki uning poetik qurilishini belgilovchi strukturual asos tarzida tahlil qilishga olib keldi. Shveysariyalik ruhshunos K.Yungning “ruhiy-tahlil metodi”ni J.Freyzer konsepsiyalari bilan uyg‘unlashtirish asnosida ilmiy tadqiqot olib borgan M.Bodkin (Angliya), N.Fray (Kanada), R.Cheyz, F.Uots (AQSH) va boshqa olimlar badiiy tafakkur ibtidosi bilan bog‘liq arxetiplarni aniqlab, tahlil qilishga kirishdilar.

K.Yungning “ruhiy-tahlil metodi” so‘z san‘atining eng qadimgi davrlaridan hozirgi zamon badiiy adabiyotigacha bo‘lgan namunalarini “ritualistik yondoshuv” asosida tahlil qilish imkonini berdi. Natijada, J.Joys, T.Mann, T.Eliot va boshqa adiblarning asarlaridagi mifologik obraz va motivlarning rituallar bilan bog‘liq ilmiy talqinlari yuzaga keldi. “Ritual-mifologik maktab” vakillari badiiy matn tarkibidan o‘rin olgan mifologik syujet, motiv yoki obrazlarni, qadimgi tasavvurlarga aloqador timsol va metaforalarni aniqlashdan tashqari, “o‘lim” va “tirilish” to‘g‘risidagi inonchlarga ekvivalent deb hisoblangan qadimgi rituallarning, ayniqsa, “initsiatsiya”, ya‘ni “sinov marosimi”ning psixologik arxetiplarini topishga alohida ahamiyat berdilar.

Folklorshunoslikdagi bu ilmiy maktabning ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri Nortrop Fray ritual, mif va arxetiplarni yaxlit bir tizim holida talqin qildi va badiiy obrazlarning kelib chiqish ibtidosini ana shu arxetipik negizga bog‘lagani holda

“adabiy antropologiya” nazariyasini yaratdi. U o‘zining “Adabiyot arxetiplari” (1951) asarida mifologik tasavvurlarning hozirgi zamon badiiy adabiyotidagi o‘rni tahlil qilish orqali ko‘plab strukturual modellarni aniqlagan. Olim o‘zining “Mif va adabiyot” (1961) nomli asarida “men mifni badiiy ifodaning o‘ziga xos tipi, ya’ni so‘z san’atining qadimiy shakllaridan biri deb bilaman”, - deb yozadi.

N.Fray ta’limoticha, hayotning biologik taraqqiyotida protoplazma qanchalik muhim ahamiyatga ega bo‘lsa, adabiyot rivojida “qahramonning sarguzasht izlab safarga otlanishi haqidagi monomif” shunchalik muhim o‘rin tutadi.

“Ritual-mifologik maktab”ning ilmiy g‘oyalarini davom ettirgan U.Baskom, K.Klukxon, J.Fontenroz (AQSH) tadqiqotlarida adabiy asar badiiy qurilishi butunicha qadimgi an’analar bilan qiyosan tahlil qilindi. Qadimgi ritual va miflarning adabiy janr genezisi va badiiy matn strukturasida tutgan o‘rni masalasi V.V.Propp, O.M.Freydenberg kabi rus olimlari tomonidan ham qisman o‘rganilgan. K.Levi-Stros, E.Stanner asarlarida esa “ritual-mifologik nazariya”ning ayrim qarashlari tanqidiy nuqtai nazardan tahlilga tortilgan. Masalan, etnograf E.Stanner shimoliy Avstraliyada istiqomat qiluvchi qabilalarda marosim va miflarning bir-biridan mustaqil holatda mavjudligini qayd qiladi. Uning yozishicha, bu qabilalar folklorida marosimlarga mutlaqo aloqasi bo‘lmagan miflar hamda, aksincha, mif bilan izohlanmaydigan marosimlar borligi aniqlangan. Bu - “ritual-mifologik maktab”ning «marosim birlamchiligi», ya’ni mifning ritualdan o‘sib chiqqanligini yoqlovchi nazariy qarashlari qayta ko‘rib chiqilishi lozimligini ko‘rsatadigan g‘oyat muhim ma’lumot edi.

“Ritual-mifologik maktab”ning ilmiy qarashlaricha, qadimgi odamlar tomonidan amalga oshirilgan turli xil marosimlar mifologiya va folklorida o‘z izini qoldirgan. Darhaqiqat, o‘zbeklarning jonivorlar bilan bog‘liq tasavvurlari tizimida ajdodlarimizning qadimiy rituallari va marosimlarining talqinlarini ko‘rish mumkin. Masalan, olashaqshaqning sayragan ovozi eshitilsa, o‘sha tarafga qarab *“Xush xabar, to‘y xabar!”* - deyдилar. Ma’lum bo‘lishicha, olashaqshaq shaqillaganda ana shu aytim aytilsa, yaxshilikka yo‘yilarkan. Agar biror xonadonga boyo‘g‘li uchib kelib qo‘nsa, uy egalari bir hovuch un olib chiqib qush turgan tarafga sepadilar. Qo‘ng‘irot qabilasida esa bir kishi yo‘lga otlanayotganda yoki to‘y boshlayotganida boyo‘g‘li *“saqirlab”* sayrasa, buni yomonlik alomati deb biladilar. Bunda ham *“Ey jonivor, yaxshi sayra”* deb bir siqim un olib boyo‘g‘li tomonga sepib yuborishadi. Shuningdek, xalq orasida oq ilonni ko‘rganda ustiga un sepish, kaptarlarni qushga aylangan parilar deb e‘zozlash, go‘dakka kiygiziladigan birinchi libos – “it kuylak”ni bolaga kiygizishdan avval it yoki ot qozig‘i ustidan aylantirish, “chaqaloq qo‘yday yuvvosh bo‘lsin” deb beshik ustiga po‘stak yopish, yosh bolani ilk bor tishi chiqayotganda “qo‘zi tishi chiqsin” deb qo‘yga mindirish, ko‘kyo‘tal bo‘lgan kishilarga ko‘kkaptar pati botirilgan suvni ichirish, bolalar do‘ppisiga bo‘ri tishi, burgut tirnog‘i, ukki patini taqish kabi odatlar zahirida ham ajdodlarimizning turli-tuman jonivorlarni muqaddaslashtirish bilan bog‘liq qadimiy tasavvurlari o‘z aksini topgan.

Xullas, folklorshunoslikdagi “ritual-mifologik maktab” nazariyasi xalq og‘zaki badiiy ijodiyoti asarlarining genezisi va tadrijiy rivojini qadimgi marosim va miflarga bog‘lab o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etdi.

Qiyosiy – tipologik metod. Ma’lumki, qiyosiy folklorshunoslik an’anaviy komparativistika(ya’ni qiyosiy adabiyotshunoslik)ning tarkibiy qismlaridan biridir. Bunday tadqiqot metodi asosida etnik kelib chiqishi, lisoniy mansubiyati, jo‘g‘rofiy o‘rni va madaniy-iqtisodiy an’analarga ko‘ra bir-biridan farqlanuvchi xalqlar folkloridagi mushtarak syujetlarning yuzaga kelish qonuniyatlari o‘rganiladi. Turli xalqlar folklori o‘rtasidagi aloqalarning bir necha tiplari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun ham folklor asarlarini ilmiy tadqiq etishning keng tarqalgan va samarali metodlaridan biri “qiyosiy-tipologik metod” hisoblanadi. “Qiyoslash” deganda muayyan folklor janri, epik syujet, motiv yoki obrazni boshqa xalqlar og‘zaki badiiy ijodi materiallari bilan solishtirib, taqqoslab o‘rganish asosida o‘zaro o‘xshash hamda farqli xususiyatlarni aniqlash nazarda tutiladi.

Fransuz olimi Arnold Van-Gennep “Din, odatlar va afsonalar” nomli besh jildlik asarining 1908 yilda chop ettirilgan 2-jildidagi etnografiyaning tarixiy taraqqiyoti haqidagi maqolasida folklorshunoslikdagi tarixiy va qiyosiy metodlarni bir-biridan farqlanuvchi usullar sifatida baholagan. U tarixiy metod hodisalarni muayyan xronologik tartib asosida baholaydi hamda yozma materiallardan foydalangan holda hujjatlilikka tayanadi; qiyosiy metod esa zamoniy va makoniy jihatdan abstrakt holatda ish ko‘radi hamda og‘zaki manbalarni ham jalb qiladi. Har ikkala holatda ham tadqiqot predmeti o‘zgarmasligi bu metodlar muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Jo‘g‘rofiy o‘rniga ko‘ra bir-biridan olisda joylashgan va lisoniy mansubiyatiga ko‘ra turli xil tillar oilasiga kiradigan xalqlar folkloridagi poetik elementlar mushtarakligi tipologik o‘xshashlik namunasi hisoblanadi. X.M. va N.K.Chadviklar polineziyaliklarning madaniy qahramon haqidagi miflari, Sibirda yashovchi turkiy xalqlar ertaklari, antik, qadimgi german va kelt qahramonlik dostonlari, rus hamda janubiy slavyan eposi syujetini o‘zaro qiyoslab o‘rganish asosida, tahlil etilgan matnlarning badiiy qurilmasida tipologik mushtaraklik mavjudligini aniqlashgan. Ularning fikricha, turli xalqlar folkloridagi bunday tipologik mushtaraklik “adabiy an’ananing parallel rivoji” hamda “turmush tarzi va ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlarning o‘xshashligi” natijasida yuzaga keladi.

O‘rta asr Yevropa eposi syujetini turkiy va mo‘g‘ul xalqlari folklori bilan qiyoslab o‘rgangan G.N.Potantin tipologik aloqalarni tizim sifatida tahlil qilish muhim nazariy xulosalar chiqarishga asos bo‘lishini qayd qilgan edi.

Genetik-kontakt aloqalar nazariyasi slovak olimi D.Dyurishin tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, milliy adabiyotlardagi mushtaraklik badiiy tafakkurning tarixiy rivoji hamda adabiy an’analarning o‘zaro ta’siri doirasida tekshiriladi.

O‘zaro adabiy ta’sir yoki adabiy aloqalarning syujet rivojini ta’minlashdagi badiiy-estetik o‘rnini belgilash ham qiyosiy folklorshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. A.N.Veselovskiyning yozishicha, u yoki bu milliy folklordagi mushtarak motivlar o‘z-o‘zidan yuzaga keladi. Ammo motivlar tizimidan tashkil topgan epik syujetlardagi o‘xshashlik adabiy o‘zaro ta’sir

natijasida hosil bo'lishi ham mumkin¹⁰. Har qanday adabiy ta'sir va o'zaro aloqalar tarixan asoslangan ijtimoiy zaminga egadir. Ikki xalq folklorining o'zaro bir-biriga ta'siri muayyan ijtimoiy zaruratdan kelib chiqadigan estetik ehtiyojga bog'liq bo'ladi. Ana shu estetik qonuniyatlarga suyanganda dunyo xalqlari folklori epik syujetlarining O'rta Osiyo turkiy xalqlari og'zaki ijodiyotida ommalashish jarayonini tahlil qilish, obraz va motivlar epik tabiatida ro'y bergan funksional-semantik o'zgarishlarni aniqlash mumkin.

A.N.Veselovskiy o'zining o'zaro adabiy ta'sir haqidagi qarashlarini rivojlantira borib, adabiyotlararo ijodiy munosabatlarning o'ziga xos jihatlaridan biri - "qarshi oqim nazariyasi"ni ilgari surgan edi. Adabiy jarayonning muhim belgilaridan biri hisoblangan "o'zaro ijodiy o'zlashtirish deganda qandaydir bo'shliqda muayyan badiiy elementning paydo bo'lishini emas, balki ijodiy an'analarning "qarshi oqimi"ni, tafakkur usulining o'xshashligi va olamni fantastik idrok etish asosida tug'ilgan obrazlar mushtarakligi nazarda tutiladi".

Bu nazariyaning tub mohiyati (qolaversa, bu fikr komparatavistlarning asosiy nazariy xulosalaridan biri ham edi) jahondagi turli-tuman xalqlar folkloridagi syujetlar genetik jihatdan yagona epik o'zakka borib taqalishini asoslashdan iborat edi. Demak, turli xalqlar folkloridagi epik syujetlar mushtarakligining yuzaga kelishiga mifologik tasavvurlar asosida shakllangan ilk syujetlar tizimi asos bo'lgan.

Qiyosiy adabiyotshunoslik borasida olib borilgan izlanishlar o'zaro adabiy ta'sir va ijodiy o'zlashtirish masalasini folklor materiallari asosida tekshirishning keng imkoniyatlarini ochadi. Binobarin, o'zbek folklorining dunyo xalqlari og'zaki ijodi an'analari bilan ijodiy aloqalari, xususan, o'zbek-arab folklor aloqalari tizimida syujet ko'chishi hodisasining yuzaga kelishi, bu epik jarayonning o'ziga xos estetik qonuniyatlari va tarixiy-tadrijiy rivoji masalalari folklorshunoslar tomonidan endigina o'rganilmoqda. Holbuki, o'zbek xalq ertaklari, afsona va rivoyatlari, xalq kitoblari va mifologik tasavvurlarida arab folkloridan o'tgan katta epik qatlam mavjud. Tarixan arab folklorining syujet tizimiga mansub bo'lgan bu epik qatlamning o'zbek xalq og'zaki poetik ijodi estetik an'analari doirasiga transformatsiyalanish qonuniyatlarini ochish esa tarixiy-folkloriy jarayonning yetakchi xossalarini aniqlash imkonini beradi.

Taniqli eposshunos V.M.Jirmunskiy o'zining mag'ribu mashriq adabiyotlarining qiyosiy tadqiqiga doir ilmiy asarlarida milliy adabiyotlararo aloqalarning tarixiy ildizlarini siyosiy-iqtisodiy taraqqiyotning mushtarakligiga bog'lab o'rgangan. U o'zidan burungi adabiyotshunoslarning ijodiy tajribalarini umumlashtirgani holda adabiy komparatavistikada yangi bir yo'nalish - sistemali-tipologik aloqalar nazariyasini yaratdi. Uning fikricha, "qiyoslash"ning o'zi folklorshunoslik metodi bo'la olmaydi. Chunki metod – ilmiy tadqiqot ishining o'ziga xos nazariy mezon bo'lib, u yoki bu ilmiy maktabning qarashlarini o'zida ifoda etadi. Shuning uchun ham "qiyoslash" nafaqat folkloristik, balki tarixiy yo'nalishdagi tadqiqotlar uchun ham zarur bo'lgan usullardan sanaladi. Olim

¹⁰ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. - Л., 1940. С.500-502.

o‘zaro qiyoslanayotgan hodisalarning mohiyati va maqsadidan kelib chiqib, tarixiy-qiyosiy tadqiqotning quyidagi aspektlarini ajratib ko‘rsatadi:

1) adabiy hodisalarni oddiy solishtirish, taqqoslab o‘rganish tarixiy-qiyosiy yo‘nalishdagi har qanday ilmiy tadqiqotning asosini tashkil etadi. Masalan, tilshunoslikda fransuz va ingliz tilidagi fe‘l so‘z turkumini yoki rus tilidagi fe‘l shakllarini o‘zbek tilida ifodalashning grammatik vositalarini tahlil qilish o‘z-o‘zidan qiyosiy tadqiqot olib borishni taqazo etadi;

2) tarixiy-tipologik yo‘nalishdagi qiyoslash ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichlaridagi o‘xshash shart-sharoitlar va tafakkur tarzidagi o‘xshashlik tufayli yuzaga kelgan, ya‘ni genetik jihatdan o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan mushtarakliklarni tadqiq etadi;

3) tarixiy-genetik yo‘nalishdagi qiyosiy tadqiqot natijasida etnogenetik jihatdan kelib chiqishida umumiylik bo‘lib, keyinchalik alohida-alohida holda taraqqiy etgan etnoslar madaniyati o‘rganiladi;

4) dunyo xalqlarining o‘zaro madaniy aloqalari, bir-biriga ta‘siri va adabiy “o‘zlashtirmalari” natijasida yuzaga kelgan mushtarakliklarni aniqlashga qaratilgan qiyosiy tadqiqot bu tipdagi o‘xshashliklarning genetik ildizlari hamda bu hodisalarning shakllanishi uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarini o‘rganadi.

O‘zbek folklorshunosligida qiyosiy-tipologik metod asosida bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Atoqli folklorshunos olim H.T.Zarifovning o‘zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslariga doir tadqiqotlarida, M.Afzalov, G‘.Jalolov, K.Imomov, X.Egamovlarning o‘zbek xalq ertaklarining janr xususiyatlari, genezisi va badiiyatiga doir ilmiy asarlarida, shuningdek, M.Saidov, M.Murodov, T.Mirzayev, S.Ro‘zimboyev, H.Abdullayevlarning dostonchilik an‘analari, dostonlar syujeti va obrazlar tarkibini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarida o‘zbek folklori asarlarini Markaziy Osiyo va hatto, jahon xalqlari og‘zaki badiiy ijodi namunalari bilan qiyosiy tahlilga tortish tajribasi faol qo‘llanildi. O‘zbek folklorshunoslari folklori asarlarini o‘rganishning quyidagi metodlarini tavsiya etadi:

a) *“ma‘lum bir xalq folklori, uning alohida janrlarini qiyosiy-tipologik o‘rganish”*. Qiyosiy-tipologik yo‘nalishdagi tadqiqotning bu metodi ma‘lum bir xalq folkloridagi epik janrlarga xos o‘xshash syujet, motiv, obraz kabi epik komponentlarni o‘zaro solishtirish asnosida umumiy va o‘ziga xos jihatlarni aniqlash imkonini beradi;

b) *xalqaro qiyosiy-tipologik o‘rganish*. Bu tadqiqot metodi vositasida genetik kelib chiqishi mushtarak rishtalarga borib taqaluvchi, o‘zaro qardosh (masalan, turkiy) yoki etnik jihatdan qarindoshchilik aloqalari mavjud bo‘lmagan bir necha xalqlar (masalan, turkiy va slavyan, turkiy va fors-tojik) folkloridagi o‘xshashliklarning yuzaga kelish sabablari, bu xalqlar o‘rtasidagi folklor aloqalarini o‘rganish asosida muayyan xalq og‘zaki badiiy ijodining milliy o‘ziga xos jihatlari hamda jahon xalqlari folkloriga xos umumiy belgilari aniqlanadi.

v) *qiyosiy-etnografik o‘rganish*. Bu metod yordamida folklor materiallarini etnografik, arxeologik manbalar bilan chog‘ishtirib o‘rganish natijasida xalq ijodi

namunalarining genezisi va yaratilish davrini aniqlashga doir muhim xulosalar chiqariladi.

g) folklor asarlarini madaniy yodgorliklarga qiyoslab, *lingvistik tadqiq etish*. Bunda har bir xalqning folklor asarlari o'sha xalqning qadim ajdodlari tomonidan yaratilgan adabiy-lisoniy yodgorliklar (masalan, "Avesto", "Devonu lug'otit turk" kabi) bilan solishtirib, xalq og'zaki badiiy ijodi leksikasi tadqiq etiladi.

d) *janrlararo tipologik o'rganish*. Folklorning muayyan bir janriga oid asarlarni, masalan, ertaklarni boshqa janrlar (doston, afsona, mif, rivoyat, qo'shiq kabi) bilan qiyoslab tadqiq etish ana shu usulning mohiyatini tashkil etadi.

O'zbek xalq ertaklari bilan dunyo xalqlari ertaklari orasidagi o'xshashliklarni syujet, motiv va obrazlar o'xshashligi doirasida keng ko'lamda tekshirgan X.Egamov tipologik mushtaraklikning uch tipi mavjudligini aniqlagan edi. Ular quyidagilar: a) ma'lum bir xalq folklori(uning muayyan bir janri)dagi tipologik o'xshashliklar; b) etnik kelib chiqishi mushtarak yoki bir til oilasiga mansub bo'lgan xalqlar folkloridagi tipologik o'xshashliklar; v) bir guruh xalqlar (masalan, slavyan, mo'g'ul, hind, turkiy) folkloridagi tipologik o'xshashliklar. Olim bir xalq folkloridagi mushtarakliklarni "*monotip o'xshashlik*" termini bilan atagan bo'lsa, etnik jihatdan qondosh xalqlar va jahon xalqlari og'zaki badiiy ijodida qayd qilingan o'xshashliklarni "*intertip o'xshashlik*" deb atashni ma'qul topadi.

Shu asosda o'zbek xalq ertaklari bilan turkiy xalqlar ertaklari orasidagi o'xshashlik asosan - epik an'ana mezonlari, ertaklarning ichki tasnifi, syujet silsilasi, motivlar tarkibi va kompozitsion qurilish xususiyatlari, asosiy personaj talqini, yordamchi va homiy personajlarning funksiyalari, qadimgi nikoh marosimlari (endogamiya, ekzogamiya, matrilokal nikoh, poligamiya va h.k.)ga oid xalq qarashlarining ertak syujetida aks etishi, arxaik motivlar, mifologik va diniy tasavvurlarning talqini saqlanib qolganligida ko'rinishi aniqlandi.

Kartografik metod. Muayyan narsa-hodisalarning ma'lum bir makoniy qamrov doirasida tarqalishi, o'zaro aloqalari, lokal xususiyatlari, o'ziga xos va umumiy qonuniyatlarini kartografik metod asosida tahlil qilish folklorshunoslik, geografiya, etnografiya, arxeologiya, tilshunoslik (dialektologiya) fanlarida keng ko'lamda qo'llaniladigan usullardan biri. Bu metod xalqning etnik tabiatini belgilovchi an'anaviy moddiy madaniyati, urf-odat va an'analari, turli-tuman sheva xususiyatlarini aks ettiruvchi katta qamrovdagi faktik materialni to'plab, sistemalashtirish hamda etnolingvistik jarayonlar bilan bog'liq o'ziga xos qonuniyatlarni ochib berish maqsadida qo'llaniladi. Kartografik metod yordamida hozirga qadar ko'pgina geografik, etnografik va dialektologik atlaslar tuzilgan. Xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarini o'rganishga kartografik metodni tatbiq etish an'anasi ham etnologik va dialektologik tadqiqotlar orqali urf bo'lgan.

Yevropa folklorshunosligi tarixi bo'yicha taniqli mutaxassis, italyan olimi Juzeppe Kokkyara fin folklorshunoslik maktabida ishlab chiqilgan "tarixiy-jo'g'rofiy" metodni "**geografik-kartografik usul**" deb atashni taklif qilgan edi. Chindan ham A.Aarne ishlab chiqqan epik syujetlar ko'rsatkichining yaratilishida o'ziga xos jo'g'rofiy-statistik tahlilga asoslangan umumlashmalar muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, "kartografik metod" dastavval folklorshunoslikda emas, balki

etnografik tadqiqotlar amaliyotida qo'llanilgan. Etnografik tadqiqotlar olib borishda o'rganilayotgan mavzular bo'yicha tayyorlangan so'rovnomalar, anketalar, savolnomalardan foydalanish hamda muayyan etnofolkloriy hodisaning tarqalish doirasi va qayd qilinish darajasini kartografiya usulida aniqlash tajribasi ilk bor Fridrix Ratsel va Vilgelem Pesser tomonidan qo'llanilgan. Xususan, F.Ratselning "Antropogeografiya", V.Pesserning "Quyvi Saksoniyaning qiyosiy etnografiyasidan ocherklar" (1910) nomli asarlarida faktik materiallarni to'plash va tahliliy umumlashmalar chiqarishda kartografik metoddan foydalanilgan.

Folklorshunoslikdagi "geografik-kartografik metod" yoki "kartografik metod"ning yuzaga kelishiga esa Shveysariyadagi Neyshatele universiteti professori, yirik fransuz folklorshunosi va etnografi Arnold Van Gennepning tadqiqotlari asos bo'lgan. U butun umri davomida Fransiyaning Burgundiya, Overiya, Flandriya, Savoyi va boshqa provinsiyalarini kezib chiqib, fransuz xalqining urf-odatlarini, marosimlari, udumlari, an'analari va folklorini to'plash bilan shug'ullangan. Ana shu izlanishlar natijasida bir nechta folklor to'plamlari va ilmiy tadqiqotlarni nashr ettirgan A.Van-Gennep 1939 yilda "Hozirgi fransuz folklorini o'rganish bo'yicha qo'llanma" ("Manuel de folklore francais contemporain") nomli ko'p jildlik asarini chop ettirdi. Xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarining iqtidorli to'plovchisi sifatida e'tirof etilgan A.Van-Gennep 1909 yildan e'tiboran material to'plashda o'zi tuzgan "So'rovnoma"lardan samarali foydalangan. Uning "So'rovnoma"lari olim ish olib borgan hududlardagi tarixiy-folkloriy jarayonning holati, har bir provinsiya folklorining o'ziga xos xususiyatlari, janrlar tarkibi, folklor asarlarining tarqalish doirasini aniqlash imkonini bergan. Olim ana shu "So'rovnoma"lar vositasida to'plangan materiallarni tahlil qilib u yoki bu folklor asari, udum va odatlarning qaysi hududda tarqalganligi haqida aniq xulosalar chiqargan.

A.Van-Gennep o'zining 1934 yilda yozilgan folklor metodologiyasi haqidagi bir maqolasida «kartografik metodning afzalligi tadqiqot natijalarining aniqligi va dalillarning ishonarligidir», - deb yozadi. Bu metod o'rganilayotgan hodisaning mavjudligi yoki yo'qolib borayotganligini ko'rsatuvchi barcha elementlarni to'la qamrab olish imkonini beradi. Kartografik metod folklorshunos tomonidan o'rganilayotgan janr, syujet, motiv, udum va e'tiqodiy qarashlarning barcha elementlari: ijro holati, tarqalish doirasi, hududiy o'ziga xosligi va lokal farqlarini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Chex folklorshunos olimi A.Bryuner xalq orasida saqlanib qolgan mifologik tasavvurlarni o'rganish jarayonida chexlarning suv bilan bog'liq asotiriy personajlariga oid ma'lumotlarni kartografik metod asosida to'plagan. U 1918 yilda Krakovda nashr etilgan "Slavyan mifologiyasi" ("Mitologja slowianska") kitobida chex mifologiyasidagi suv ruhlari o'zining tashqi ko'rinishi, xarakteri va xatti-harakatlariga ko'ra turlicha nomlar bilan atalishini kartografik tahlil natijasida aniqlaganligini qayd qiladi.

Kartografik metodni fin folklorshunoslari (masalan, V.Anderson, 1931, 1955) ertak syujetlarining tarqalish arealini aniqlash maqsadida qo'llagan bo'lishsa, bolgariyalik olimlar (M.Arnaudov, 1920; A.Angelov, 1936) qadimgi

tasavvurlarning xalq epik she'riyatida relikt holida saqlangan ko'rinishlarini o'rganish maqsadida bu metodga murojaat qilganlar.

Kartografik metodning rus folklorshunosligida qo'llanilishi esa Rossiya geografik jamiyati "Ertaklarni o'rganish qo'mitasi"ning faoliyati bilan bog'lanadi. "Ertaklarni o'rganish qo'mitasi" XX asrning 20-yillaridan e'tiboran folklor va etnografiya materiallariga tizimli yondoshish orqali, matnlarning variantlari, ularning o'zaro nisbati va aloqadorligini o'rganishda geografik faktorga asoslandi. Folklor asarlarini kartografik metod asosida tadqiq etish juda katta nazariy tayyorgarlikni taqazo etar edi. Binobarin, A.I.Nikiforov, P.G.Bogatirev, V.M.Jirmunskiy, R.R.Gelgardt kabi olimlarning bu masalaga doir asarlari rus folklorshunosligida kartografik tadqiqot metodikasini belgilab berdi.

Xalq og'zaki badiiy ijodiyotini geografik-kartografik metod asosida o'rganish muammosi 1958 yilda Moskva shahrida bo'lib o'tgan "Slavyanshunoslarning V xalqaro seyezdi"da maxsus muhokama etilgan. Mazkur anjumanda "Xalq og'zaki ijodi asarlarining yaratilishi, shakllanish tarixi va hozirgi holati bilan bog'liq muammolarni o'rganishda folklori kartografiyalash qanday ahamiyatga ega?" - degan savol folklorshunoslar muhokamasiga qo'yilgan. Bu masala yuzasidan P.G.Bogatirev, V.M.Jirmunskiy hamda bolgariyalik folklorshunos olim S.Vranska o'z mulohazalarini bildirishgan. Shunday bo'lsa-da, XX asrning 70-yillariga qadar rus folklorshunosligida kartografik metod asosiga qurilgan jiddiy ilmiy tadqiqotlar yaratilmadi.

Slavyanshunoslarning 1974 yilda Moskvada bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyasida so'zga chiqqan folklorshunos olim K.V.Chistov "etnografiyada samarali qo'llanilayotgan kartografik metod folklorshunoslik fani amaliyotiga u qadar singib ketmayotganligi, xolbuki, xalq ijodiyotini bu metod tarixiy-qiyosiy, tarixiy-tipologik, struktural va boshqa usullar bilan baravar qo'llanilganda folkloristikani boyitishga xizmat qiladigan material va xulosalar berishi mumkinligini" qayd qildi. U o'zining kartografik usulni qo'llash metodikasiga doir nazariy qarashlarini o'sha yili chop ettirilgan "Marosim va marosim folklorini kartografiyalash muammolari" ("Problemi kartografirovaniya v yazikoznaniya i etnografii". – M.: Nauka, 1974. – S.16-33) nomli maqolasida to'y marosimiga oid etnofolkloristik manbalarning tahlili misolida bayon qildi.

Shundan keyin Yevropa va rus folklorshunosligida kartografik metodni qo'llash asosida ilmiy tadqiqotlar yaratishga qiziqish kuchaydi. Etnologiya, arxeologiya, dialektologiyada bo'lgani singari folklorshunoslikda ham "areologik yo'nalish" yuzaga keldi. Ayniqsa, N.I.Tolstoyning Polese etnolingvistik atlasini yaratish ustida olib borgan tadqiqotlari, S.M.Tolstoyning xalq taqvimining etnodialektologik lug'atini tuzish maqsadida olib borgan kartografik tekshirishlari, A.V.Guranning to'y marosimlari folklori va terminologiyasini tadqiq etishga doir ishlari bu metodning folklorshunoslikka keng ko'lamda tadbiiq etilishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Kartografik metodning asosiy maqsadi an'anaviy ma'naviy madaniyatning muhim qismi hisoblangan folklor asarlari yoki muayyan folklor janrini areologik jihatdan tahlil qilishdan iborat. Bu usul asosiga qurilgan ilmiy tadqiqot muayyan izchillikda amalga oshiriladi va asosan to'rt bosqichni o'z ichiga oladi:

1) folklor asarlarini yozib olish, to'plash yoki muayyan folkloriy hodisani o'rganish uchun alohida dastur, qo'llanma, so'rovnoma va anketa-savolnomalarini tuzish;

2) tadqiqot olib borilishi ko'zda tutilgan jo'g'rofiy hudud yoki bir necha etnofolkloriy areallarda tuzilgan dastur asosida faktik materiallarni to'plash;

3) yig'ilgan folklor materiallarini kartografiyalash;

4) o'rganilayotgan hudud folklorining kartografik talqinini ilmiy tahlil qilish.

Kartografik metodda ish yuritishning ana shu ko'pbosqichli tizimi muayyan izchillikni talab qiladi. Chunki dastur, so'rovnoma tuzmasdan yoki tahlil qamrovi talab qiladigan faktik materialni to'plamasdan turib kartografiyalash amaliyotini amalga oshirib bo'lmaydi. Ba'zan u yoki bu faktni aniqlashtirish, olingan etnofolkloriy dalillarni to'ldirish maqsadida qayta tekshiruv olib borishga to'g'ri keladi. Shuning uchun, kartografik metod uzoq muddatli izchil ilmiy izlanishlarda qo'llaniladigan tadqiq usuli sanaladi. Kartografiya usuli uchun ishlanayotgan tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda mavzu tanlanadi.

O'zbek folklorshunosligida bevosita kartografik metod asosida yaratilgan ilmiy tadqiqot mavjud bo'lmasa-da, bu usulning ayrim qirralari, ya'ni kartografiyalash uchun tegishli materiallar to'plashga imkon beradigan maxsus qo'llanma va dasturlar tuzish amaliyoti folkloristik izlanishlarda qo'llanib kelinmoqda. Xususan, "Maorif" jurnalining 1918 yilgi 1-sonida chop ettirilgan "O'zbek xalq ijodini to'plash uchun qisqacha qo'llanma" folklorini kartografik metod asosida o'rganishni targ'ib etmasa-da, to'plovchilik ishiga milliy ziyolilarning qatnashishiga alohida e'tibor berish, folklor asarlarini yozib olish bilan aloqador "dala ishlari"ning bevosita xalq orasida olib borilishi hamda xalq og'zaki badiiy ijodi asarlarini ko'proq keksa kishilar va ayollar og'zidan yozib olishning tavsiya etilishi bilan e'tiborga molikdir. Ana shu "Qo'llanma" o'zbek folklori asarlarini ilmiy asosda to'plash va sistemalashtirish yo'lidagi ilk qadam bo'ldi.

"Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1926 yil 7-8-sonlari G'ozzi Olim Yunusov tomonidan tuzilgan "O'zbek el adabiyotiga tegishlik ma'lumotlarni to'plaguvchilarga qo'llanma" nomli dastur bosildi. Bu dastur o'zbek folklorini to'plash va o'rganishning ilmiy asoslarini o'zida mujassamlashtirganligi bilan muhim ahamiyat kasb etdi.

Atoqli olim H.Zarifov tomonidan 1934 yilda chop ettirilgan «Lug'at ham termin to'plaguvchilarga qo'llanma»da «Programmalar» fasl mavjud bo'lib, unda tabiat va jo'g'rofiy mahalliy otlar, o'simliklar, hayvonlar, meteorologiya, astronomiya, xalq turar joylari, uy va uy jihozlari, ovqat va ichimliklar, kiyim-kechaklar, bezaklar, naqliyot vositalari, dehqonchilik, bog'chachilik, chorvachilik, sabzavotchilik, arichilik, tovuqchilik, ovchilik, ko'katchilik, ko'chatchilik, gulchilik, hunarmandchilik san'ati, savdo-sotiq, tibbiyot va xalq tabobati, urug'-qabila, oila va qarindoshlik, to'y, o'lim, din, bayramlar, o'yinlar, cholg'u, kuy va raqs, og'zaki adabiyotga oid materiallarni to'plash uchun savolnoma-anketalar ilova qilingan. Ana shuning o'zi o'zbek folklorshunosligida kartografik metod asosida material to'plash an'anasiga H.Zarifov asos solganligini ko'rsatadi.

Kartografik metod tarixiy-folkloriy jarayon bilan bog‘liq muayyan hodisaning ma’lum bir jo‘g‘rofiy hudud doirasidagi tarqalish holati, ayniqsa, qadimiy inonchlarga aloqador mifologik e’tiqod va obrazlarning xalq tasavvurida saqlanib qolish darajasi, xalq lirikasining ijrochilik an’analari, marosim folklori va epik syujetlar tizimining variantlarini aniqlab, kompleks tadqiq etishga asos beradi.

Bugungi kunda ham folklor asarlarini muayyan hududlar bo‘yicha areal tadqiq etish, folklor an’analarning lokal xususiyatlarini aniqlash, ayniqsa, maqol, topishmoq, bolalar folklori, marosim folklori, aytim-olqish, afsun-avrashlarning o‘ziga xos tabiatini tadqiq etishda kartografik yo‘nalishda ish olib borish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Struktural tahlil metodi. Folklorshunoslik tarixida badiiy matnni muayyan qismlarga ajratib tahlil qilishga asoslangan ilmiy metod «struktural tahlil metodi» deb yuritiladi. Bu metod folklor asarlaridagi har bir syujet elementi – motiv, lavha, obraz va hatto, eng kichik badiiy detallargacha ilmiy tavsiflash asosida asar morfologiyasini tadqiq etadi hamda xalq badiiy tafakkurining poetik mohiyati va qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Struktural tahlil metodining asosiy maqsadi badiiy asarning mazmunini emas, balki tuzilishini, shakliy jihatini o‘rganishdan iboratdir.

Folklorshunoslikda epik matnlarni struktural o‘rganishga doir ilk qaydlar A.N.Veselovskiy qalamiga mansub bo‘lib, u “Asarlar to‘plami”ning 1913 yilda chop ettirilgan 2-jildi (1-qism)ga kiritilgan “Tarixiy poetika” asarida motiv - syujetni tashkil etuvchi eng kichik element ekanligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab bergan edi. R.M.Volkov o‘zining xalq ertaklari syujet tizimining shakllanish tarixiga doir tadqiqotida (Odessa, 1924) rus, ukrain, belorus ertaklarining matnlarini kompozitsion qurilishi jihatidan o‘rganib, ertak strukturasida muayyan badiiy formulalar (masalan, voqea-hodisalarning uch marta takrorlanishi, personajlar sonining uchta bo‘lishi va h.k.) muhim rol o‘ynashini aniqlagan.

1928 yilda ertaklarni struktural tahlil qilishga bag‘ishlangan ikki asar - A.N.Nikiforovning “Xalq ertaklarini morfologik jihatdan o‘rganish masalasiga doir” nomli maqolasi hamda V.Y.Proppning “Ertak morfologiyasi” asari bosilib chiqdi.

A.N.Nikiforov tadqiqotining muhim jihati shundan iborat ediki, u folklorshunoslikda birinchi bo‘lib ertak strukturasini bilan bog‘liq quyidagi “morfologik qonun”lar mavjudligini aniqladi:

a) voqealar rivojini tezlashtirish yoki susaytirish maqsadida ertak strukturasini belgilovchi muayyan elementlarning izchil takrorlanishi;

b) “kompozitsion o‘zak qonuni” yoki har bir ertakda bitta yoki ikkita qahramon mavjudligi, qahramonlarning teng huquqli yoki aksincha bo‘lishi.

A.N.Nikiforovning fikricha, ertak syujetida harakat qiluvchi yetakchi personaj hamda ikkinchi darajali obrazlarning kombinatsiyalashgan funksiyalari ertak syujetini tashkil etuvchi asosiy semantik elementlar tizimini tashkil etadi.

Ertak janriga oid badiiy matnlarni morfologik jihatdan tadqiq etgan V.Y.Propp esa “harakatlanuvchi personajlarning funksiyalari” sehrli ertaklarning o‘zgarmas, doimiy va takrorlanib turuvchi turg‘un elementlari ekanligini kashf

etdi. “Ertak morfologiyasi” kitobida keltirilishicha, bu “funktsiyalar” quyidagilardan iborat: uzoqlashish, ta’qiq va uning buzilishi, ziyon yetkazuvchi personajga qahramon haqida ma’lumot berilishi, yetishmovchilik, safar, homiylik funksiyasi va qahramonning unga munosabati, qahramonning qaytishi.

XX asr folklorshunosligida struktural tahlil metodi N.Roshiyanu, M.Y.Lotman, YE.M.Meletinskiy, B.N.Putilov, V.M.Gatsak, M.Y.Segal, F.Go‘zalov kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi.

O‘zbek folklorshunosligida struktural tahlil metodi G‘.Jalolov, X.Egamov, N.Do‘stxo‘jayevlar tomonidan sehrli ertaklarni o‘rganishda samarali qo‘llanilgan. Xususan, N.Do‘stxo‘jayevaning «O‘zbek sehrli ertaklarining struktural tahlili» nomli nomzodlik dissertatsiyasida struktural tahlil metodining mohiyati va xalq nasri janrlarini tadqiq etishda qo‘llanilishi masalalari yoritib berilgan. Tadqiqotchi o‘zbek sehrli ertaklaridagi an‘anaviy boshlamalar – initsial formulalar tarkibi va uning asar badiiyatini mukammallashtirishdagi vazifalarini aniqlagan. Ertak syujetini tashkil etuvchi har bir elementni alohida-alohida olingan holda o‘rgangan tadqiqotchi o‘zbek sehrli ertaklari asosan «yetishmovchilik», «shart», «ta’qiq», «tush», «safar», «vazifa», «qurol-yarog‘», «raqib», «tamg‘a», «mukofot-xazina», «o‘tish formulasi», «qaytish» kabi elementlardan iborat degan xulosaga kelgan.

Struktural tahlil metodi o‘zbek xalq sehrli ertaklarining mohiyatini belgilovchi «tilsim» yoki «sehr»ni «sehrli xususiyatga ega bo‘lgan jonivor (ot, kiyik, turli g‘aroyib qushlar, ilon, bo‘ri kabi)», «jonivor ko‘rinishida tasavvur qilingan zoomorf obrazlar (dev)», «inson qiyofasida tasavvur qilingan antropomorf obrazlar (yalmog‘iz, pari, Xizr)», «sehrli so‘z («ochil qamish», «qayna xumcha», «ur to‘qmoq» kabi)», «tilga kirish (ot, kiyik, ilon, sigir va boshqa jonivorning tilga kirib odamday so‘zlashi)», «sehrli ashyolar (oynai jahon, sehrli tosh, yalmog‘izning oynasi va tarog‘i, sandiq, quti, qayna xumcha, uzuk kabi)», «transfiguratsiya (bir shakldan boshqa ko‘rinishga o‘tish, ya’ni evrilish)» vositasida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi.

Folklor asarlarini struktural tahlil metodi asosida o‘rganish badiiy asarni har tomonlama tadqiq etishning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Folklorning o‘rganilish tarixi deganda nimani tushansiz.
2. Folklorshunoslik maktabalriga qachon asos solingan?
3. Folklorshunoslikdagi tarixiy maktabning mohiyatini tushuntiring.
4. O‘zbek folklorshunosligi qanday maktablarga suyanib ish ko‘rgan?
5. Bugungi kundagi yetakmi ilmiy maktablar.
6. Ilmiy metod deganda nimalarni tushunasiz?
7. Folklorshunoslikdagi ilmiy metodlarga ta’rif bering.
8. Tarixiy-qiyosiy metodning o‘ziga xosligi nimada?
9. Folklorshunoslikdagi yetakchi metodlarning bugungi kundagi ustivor jihatlarini so‘zlab bering.

4-mavzu. FOLKLORNING TUR VA JANRLARGA BO‘LINISHI REJA:

- 1. Adabiy tur va ularning o'ziga xos belgilari.**
- 2. Folklor asarlarining tur va janrlarga bo'linishi.**
- 3. Folklor janrlarining o'ziga xos xususiyatlari.**

Badiiy ijodning boshqa turlarida bo'lganidek folklor asarlari ham tuzilishi, g'oyaviy -badiiy xususiyatlariga ko'ra o'zaro o'xshash va farqli tomonlarga ega bo'lib, muayyan guruhlarni tashkil etadi. Bunday farqli va o'xshash tomonlarni ko'rsatish uchun fanda adabiy tur va janrlar terminlari qo'llaniladi. Adabiy tur va janrlar hayotni badiiy tasvirlash shakli sifatida tarixan shakllangan bo'lib, ularning paydo bo'lishi, taraqqiyoti, o'rin almashishi va inqirozi folklor va adabiyot tarixida yetakchi jarayon hisoblanadi.

Adbaiyotda tur (rod) nihoyatda keng tushuncha bo'li, o'z ichiga janrlarni qamrab oladi. Aristotel(384-322), Nemis olimi Hegel (1770-1831). V.G. Belenskiy(1811-1848) lar uch turga bo'lib o'rganishadi.

Aristotel o'zining «Poetika»sida badiiy asarlarni yirik uch katta turga ajratadi. Bu guruhdagilar adabiy tilda adabiy tur yoxud adabiy jins deb yuritib kelinadi. Bular: Epos, lirik va dramadir.

Aristotel badiiy asarni tabiatga taqlid deb ataydi.

Adabiy asarlarning bunday turlarga bo'linishi ularning mazmuni, vazifalari, va tasviriy vositalari orasidagi mavjud tafovutlarga asoslangandir.

Epos predmeti voqeadir.

Lirik turning predmeti - lirik kechinma, ruhiy holat.

Drama predmeti - haraktdir.

Adbaiy tur tushunchasi shartli tushuncha. U konkret adabiy shakllarda namoyon bo'ladi. Har bir adabiy tur o'z navbatida janr(xil)larga bo'linadi.

Janrning ham maydrok shakllari bo'lishi mumkin. Masalan epik asar-doston, qahramonlik, romanik, tarixiy dostonlarga bo'linadi.

Epik turga- doston, ertak, latifa, qissa,

Aristotelning «Poetika»sidan buyon badiiy asarlarni yirik uch katta turga ajratib kelinadi. Bu guruhdagilar adabiy tilda adabiy tur yoxud adabiy jins deb yuritib kelinadi. JANR (fransuzcha genre — jins, tur) — san'at turlarida tarixan shakllangan ichki bo'linish hamda mazkur bo'linishni ifodalovchi tushuncha. Badiiy asarlarning o'ziga xos kompozitsion qurilishga, badiiy tasvir prinsiplari va vositalariga, bayon usullariga, hayotiy qamrov imkoniyatlariga ko'ra turkumi, shakl va mazmun birligidagi o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan san'at asarining alohida turi. San'at asarlarining janr guruhlarga bo'linishi turli (tanlangan mavzu, badiiy-g'oyaviy mazmun, shakl jihatlari va boshqalar) mezonlarga tayanib amalga oshiriladi; har bir san'at turida janr tasnifi o'ziga xos tizimni tashkil etadi.

Adabiyot (badiiy-adabiy ijod)da Janr asarning qaysi adabiy turga taalluqliligi, hajmi va obrazlarining qurilishi usuli (ramziyligi, majozliyligi, hujjatliyligi) bilan belgilanadi. Ma'lumki, hayotiy materialni tasvirlash xarakteri, badiiy asar asosida yotadigan konflikt xarakteri va uning hal etilishi, voqealar bayonining kim tomonidan olib borilishiga qarab badiiy asarlar uch katta turga bo'linadi: 1) Epik asarlar. 2) Lirik asarlar. 3) Dramatik asarlar.

Epik turda tasvirlanayotgan voqelik, asarda ishtirok etuvchi turli personajlarning xatti-harakati va kechinmalari ko'proq epik ko'lamda, turli xil qahramonlar munosabati orqali ko'rsatiladi. Lirik turda voqelik qahramon kechinmalari, o'y-fikrlari asosida ko'rsatilsa, dramatik asarlarda bevosita ishtirok etuvchi perosnajlarning xatti-harakati, nutqlari orqali ochiladi.

Bu uch turdagi badiiy asarlar hayotiy qamrovi, uni aks ettirishning shakl va usullari jihatdan yana ham kichik xillarga bo'linadi. Mana shu xillar adabiyotshunoslikda janr deb yuritiladi. Masalan, epik tur doston, roman, qissa, hikoya, masal, ertak kabi janrlarga bo'linadi. Lirik tur esa, qo'shiq, g'azal, ruboiy, fard, tuyuq, qit'a, musallas, murabba, muxammas, musamman, musabba', qasida, gimn va hakoza kabi janrlardan iborat. Dramatik tur komediya, drama, tragediya kabi janrlarga bo'linadi.

Har bir janr tasvirlangan voqealarning xarakteri, mavzusi, tasvir usuli va prinsiplariga qarab yana mayda turkumlarga bo'linadi. Bular shartli ravishda janrning ichki turkumlari deb yuritiladi. Masalan, ertaklar janri ifoda etilayotgan voqelikka munosabatiga ko'ra sehrli, hayvonlar haqidagi va maishiy ertaklarga, dostonlar esa, xarakteriga ko'ra, qahramonlik, ishqiy-romanik, tarixiy, kitobiy kabi ichki turkumlarga bo'linadi. Shunga o'xshash har bir janrning ham o'z ichki turkumlari mavjudki, ular o'zlarining umumiy xususiyatlari bilan o'zi mansub bo'lgan janr xususiyatlarini aks ettiradi.

Janr voqelikni aks ettirish prinsiplarining muayyan estetik sistemasidan iborat ekan, u ijtimoiy-badiiy tafakkur taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida yuzaga kelib, jamiyat taraqqiyoti talablariga ko'ra o'sib, rivojlanib, o'zgarib boruvchi tarixiy kategoriyadir. Binobarin, janr tushunchasini o'zgarimas, qotib qolgan kristall tushuncha deb bo'lmaydi. Bir davrda yuzaga kelgan janr boshqa bir davrda iste'moldan chiqib ketishi yoki o'z xususiyatlarini o'zgartirib, boshqacha xususiyatlarga ega bo'lishi, yangi janrni yuzaga keltirishi ham mumkin. Masalan, jamiyat taraqqiyotining juda ham qadimiy bosqichlarida yuzaga kelgan xalq dostonlari hozirgi badiiy tafakkur, yozma adabiyot, kino, teatr, muzika va boshqa san'atlarning rivojlanishi tufayli asta-sekin o'z mavqeini yo'qotib bormoqda yoxud o'tmish o'zbek adabiyotida keng tarqalgan muammo janri hozirgi kunda o'z hayotini tugatdi va h. k. Demak, janr tarixan o'zgaruvchan, voqelikni aks ettirishning o'ziga xos prinsiplari va muayyan sistemasidan iborat tushunchadir.

Janrlar ijtimoiy-hayotiy ehtiyoj ta'sirida yuzaga kelib, rivojlanib, boyib yoki o'lib borishi mumkin.

O'zbek folklorining tur janrlari har xil ijodkorlar faoliyati bilan bog'liq. Ayrim janrlar masalan maqol, topishmoq, ommaviy xarakterga ega. Doston, og'zaki drama professional ijodkor faoliyati bilan bog'liq. Bu narsa poetik ijod namunalarini yaratish, mjro etish, tarqatishda professional ijodkorlar roli kattaligini urg'ulaydi. Ijokdorlar: Baxshilar, ertakchilar, askiyaboz, qiziqchi, dorboz ijrochiligi rivojlangan professional san'at namunasi bo'lib uni ijro etish uchun ijodkor ma'lum tayyorgarlikdan o'tgan bo'lishi kerak.

G'oyaviy tematik va badiiy xususiyatlari bilangina emas balki ijro usullari jihatdan ham farq qiladi. Masalan: Yakka ijrochilik- kollektiv ijrochilik; sozda ijro etish, sozli va sozsiz ijro etilishi bilan ham farqliklarga ega. Folklor namunalari

biri kuylash uchun: qo'shiq, biri aytish uchun: Ertak, yana biri kuylash va aytish uchun: doston, yana biri kuylash va raqs tushish uchun: lapar, ayrimlari aytib berish bilan birga ko'rsatish, namoyish etishi (og'zaki drama, askiya) farqlanib turadi.

Folklor janrlari orasidagi bunday bo'linish ularning juda katta g'oyaviy estetik funksiya bajarishi bilan bir qatorda muhim ijtimoiy funksiya ham bajarishini taqozo etadi. Masalan folklorning xo'p mayda, ho'sh=ho'sh, turey-turey kabi turkum namunalari mehnat jarayoni bilan bog'liq bo'lsa, kelin salom, yor-yor, sust xotin kabilar marosim, urf-odatlar bilan bog'liq.

Folklor janrlari qanchalik rang-barang bo'lmasin, farq qilmasin ular yaxlit sistemadir. Folklor janrlari barcha tip asarlar mana shu yaxlit sistemada murakkab o'zaro aloqada bo'lib, bir-birlarini boyitadilar. Janrlarning bunday yaxlit sistemasining shakllanishi va mavjudligi folklor taraqqiyotining asosiy qonuniyatlaridan biridir.

O'zbek folklorining janrlar sistemasini boy va rang barang. Bu janrlar ko'p asrlik taraqqiyot davomida o'zbek xalq xayotini har tomonlama aks ettirish orqali yaxlit sistemaga aylangan ekan, uning boshqa xalqlar poetik ijodida mavjud, ya'ni mumfolklor janrlari (masalan ertak, maqol, topishmoq va hakozo) bilan birga uning o'ziga xos janrlar ham bor (Masalan Askiya, lof, qoraqplpoqlarda to'lg'ov, qozoqlarda aytish).

Xalq og'zaki ijodi namunalari ham barcha san'at asarlari kabi tuzilishi, ijro o'rni, ko'rinishi, bajaradigan vazifasi, musiqaga bog'liqlik darajasi, g'oyaviy –badiiy xususiyatlariga ko'ra muayyan tur, guruh va janrlarga bo'lib qaraladi. Bu xil tur, guruh va janrlarga ajratish, tasniflash nafaqat ijrochilar balki, tinglovchilar, hodisani tadqiq etuvchilar uchun ahamiyatli bo'lib, folklor namunalarining tabiati, shakllanishi, tadrijiy taraqqiyoti, u yoki bu tur va janrlarning paydo bo'lishi, mukammal shaklga kelishi, o'zgarishlarga uchrashi, o'rin almashinishi va inqirozga yuz tutishi kabi jarayonlarni kuzatish, o'rganish imkonini beradi. Folklor asarlari o'z tarkibiga ko'ra uch turdan iborat ko'rinishda namayon bo'ladi. Ularni umumiy shaklda epik, lirik, dramatik turlarga ajratib tasnif etish qabul qilingan. O'z navbatida bu turlar ichki janrlardan tashkil topgan. Epik tur namunalarida voqelik keng ko'lamli, obektiv syujetli-hikoyaviy shakllarda tasvirlansa, lirik turda subektiv holda insonning voqelikdan olgan taassurotlari, ichki his-hayojonlari aks etadi. Dramada esa personajlarning nutqi va harakatlari orqali voqelik tasvirlari beriladi. Epik tur – doston, ertak, afsona, rivoyat, naql, latifa va boshqa janrlardan, lirik tur – marosim lirikasi, mehnat qo'shiqlari, tarixiy qo'shiqlar, lirik qo'shiqlar, alla, bolalar qo'shiqlari, dramatik tur esa og'zaki drama, qo'g'irchoq o'yin, askiya kabi namunalarini o'zida qamraydi.

Folklorshunoslikda tur deyilganda voqelikni ifodalash yo'li, usuli tushinilsa (epik, lirik, dramatik), janr deganda badiiy shakl tiplari (doston, ertak, qo'shiq, maqol...) tushiniladi. Ammo har bir janr ham ichki xilma-xilliklarga ega, bu uning mavzu mohiyatidan kelib chiqadi. Masalan ertaklarning ichki ko'rinishlari sifatida hayvonlar haqidagi ertaklar, shirli ertaklar, maishiy ertaklar kabi xillari mavjud. Bir qator mutaxassislar maqol va topishmoqlarni maxsus tur sifatida tilga olib o'tishadi.

Folklor janrlarini ijro xususiyatlari va funksiyalariga ko'ra ikki yirik guruhga

ajratib tasnif etish keng tarqalgan. 1. Marosim folklori janrlari. 2. Marosim bilan bog'liq bo'lmagan folklor janrlari. Folklor asarlarining kimga mo'ljallanganligini hisobga olib ham ayrim guruhlariga bo'lish mumkin. Bolalar folklorini alohida olib ajratish shundan kelib chiqqan.

Folklorshunoslikda gohi-gohida turlar aro qorishiq holatda uchraydigan namunalarga nisbat liro-epik qo'shiq yoki ertak afsona singari atamalar qo'llanilsada bu holat umumiy holat emas.

Xalq badiiy tafakkurining tarixiy taraqqiyot darajasi folklor namunalarining tadrijida aks etgani kabi u yoki bu janrning yuzaga kelishi, turg'unlashuvida muhim o'rin egallaydi. Insoniyat mifologik tafakkur bosqichidan mifopoetik so'ngra badiiy estetik tafakkur tadrijiga erishdi. O'zbek folkloridagi aksariyat janr namunalari aynan badiiy estetik tafakkur darajasida mumtoz holatga kelganligi bilan ajralib turadi. Shu sababli ham o'zbek mifologiyasi xususida so'z ketsa xalq dostonlari, ertaklari mag'zida turuvchi mifologik tasavvurlarni, ularning bu asarlar syujeti, yetakchi motivlari va obrazlar qatidan ajratib, tiklab qarash lozim bo'ladi.

O'zbek folklorining janrlar tarkibi boyligi, xilma-xilligi bilan alohida ajralib turadi. Bu o'rinda dunyoning barcha xalqlari uchun umumiy bo'lgan – ertak, maqol, topishmoq kabi janrlar qatorida askiya, lof kabi faqat o'zbek xalq ijodiga xos janrlar mavjudligiga ham alohida e'tibor qaratish lozim.

O'zbek folklori janrlari xilma-xilligi ijodkorlarning faoliyati va ularning professionallashuvi bilan ham chambarchas bog'liq. Xususan, doston, ertak, og'zaki drama, askiya kabi janrlar ijrosi maxsus tayyorgarlikni, muayyan ustozdan ta'lim etishni talab etadi. Bu janrlar ijrosi maxsus maktablarning paydo bo'lishini, ularning o'z an'analari doirasida shakllanib rivojlanishini ta'minladi.

O'zbek folklori janrlari ijro usullari, ya'ni yakka ijro, jamoaviy ijro, sozli va sozsiz ijroga ko'ra ham farqlanadi. Ertak, afsona va rivoyat aytilsa, doston ham kuylash, ham ijro etishga mo'ljallangan. Lapar kuylab va raqsga tushib ijro etilsa, og'zaki drama namunalari so'z (ba'zan kuylab, kuy jo'rligida) va harakat omuxtaligida ko'rsatishga, namoyish qilishga mo'ljallangan. O'lanlar tarafma-taraf kuylangan. Latifa va loflar yakka ijro etilgan.

O'zbek folklorining janrlar tizimi g'oyaviy-badiiy irinsiplarining umumiyliigi, tarixan taraqqiy etgan o'zaro mushtarak munosabatga egaligi bilan yaxlit tizimni tashkil etadi. Ularning barchasida xalq hayoti, uning o'zligini namayon etuvchi xususiyalar, ruhiyat, orzu intilishlar aks etadi. Folklorning barcha janrlari uchun badiiy-estetik prinsiplar ham umumiy ko'rinishga kelgan. Sodda shakl, donishmandlik, badiiy-tasviriy vositalar tizimidagi umumiylik, ramziylik, shartlilik, qahramonlarning yuksak ahloqiy mezonlar asosida aniq bahoga egaligi, syujet va kompozitsion qurilishdagi an'anaviylik ustuvor ko'rinish oladi.

Xalq bilan birga tug'ilgan bu xususiyatlar xalqning tarixi, madaniyati, turmushi, e'tiqodi va tiliga xos xususiyatlarni, milliy o'ziga xoslikni yorqin ifoda etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Badiiy asarlarning tur va janrlariga bo'linishini izohlab bering.
2. Folklor asarlari qanday tur va janrlarga bo'linadi.

3. Epik janrga ta'rif bering.
4. Og'zaki ijod va yozma adabiyotning tur va janrlarga bo'linishida o'xshashlik va farqliklar.
5. O'zbek folklori janrlarini sanab bering.
6. Folklor janrlarining bugungi kunda o'rganilishi haqida so'zlab bering.
7. Tur va janr deganda tushunchangiz?
8. Folklorning janriy xususiyatlarini ta'riflab bering.
9. Sobiq sho'ro tuzumi davrida xalq og'zaki ijodiga bo'lgan munosabat bilan bugungi kundagi munosabatni misollar asosida izohlang.
10. Xalq og'zaki ijodini o'rganishning inson ma'naviy dunyosiga ta'sirini sharhlab bering.
11. Epik janrlar va lirik janrlarga ta'rif bering.